

(સમય : સવારે ૯ : ૦૦ થી ૧૨ : ૦૦)

સત્સંગ પ્રાણ - ૧ : પ્રશ્નપત્ર - ૧

સૂચના :- આ પ્રશ્નપત્રમાંથી થોડા-ઘણા પ્રમાણમાં પ્રશ્નો તા. ૬ માર્ચ, ૨૦૨૨ના રોજ લેવાનાર મુખ્ય પરીક્ષામાં પુછાશે. મુખ્ય પરીક્ષામાં જવાબવહીમાં વધારાનાં પાનાં જોડીને તેમાં લખેલા ઉત્તર માન્ય ગણાશે નહીં. પરીક્ષા કાર્યાલય, અમદાવાદની પૂર્વ મંજૂરી લીધા સિવાય, મૂળ પરીક્ષાર્થીના બદલે ‘લહિયા’, ‘ડમી રાઈટર’ કે ‘અન્ય વ્યક્તિ’ દ્વારા લખાઈને આવેલી પરીક્ષાની જવાબવહી રદ ગણવામાં આવશે. એકથી વધારે પ્રકારના જુદા જુદા અક્ષરોવાળા ઉત્તરો માન્ય નહીં ગણાય. છેકછાકવાળા જવાબો માન્ય ગણાશે નહીં. અસ્પષ્ટ અને ઉકેલી ન શકાય તેવા જવાબો માન્ય ગણાશે નહીં. અભ્યાસક્રમના પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિનો જ ઉપયોગ કરવો. પરીક્ષાખંડમાં પરીક્ષા દરમ્યાન કોઈપણ પરીક્ષાર્થીએ મોબાઈલ ફોન તથા ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો જેવાં કે ટેબ્લેટ, લેપટોપ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો નહીં તથા પોતાની પાસે રાખવાં પણ નહીં.

વિભાગ - ૧ : વચનામૃત - તેત્રીસમી આવૃત્તિ, ઓગસ્ટ - ૨૦૧૯

(કુલ ગુણ : ૧૦૦)

- પ્ર.૧ નીચે આપેલા પ્રશ્નોના એક (સંપૂર્ણ) વાક્યમાં જવાબ લખો. [૪]
૧. ભગવાન જીવના કલ્યાણને અર્થે જ્યારે મૂર્તિ ધારણ કરે છે ત્યારે કેવી રીતે પધારે છે ?
 ૨. ચારે નિષ્ઠા એકને વિષે વર્તે તેને શું કહીએ ?
 ૩. આ સત્સંગમાં શું આશ્ચર્ય કહેવાય ?
 ૪. સાકારપણાની દૃઢ પ્રતીતિવાળાને કોણ દંડ દે છે ?
- પ્ર.૨ નીચે આપેલાં દૃષ્ટાંતોમાંથી કોઈ પણ એક દૃષ્ટાંત લખી તેનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરો. (ચાર થી પાંચ લીટીમાં) [૪]
૧. પાંજરા અને બેડીનું દૃષ્ટાંત
 ૨. અખંડ સ્મૃતિ અને બળબળતો ડામ
- પ્ર.૩ નીચે આપેલા પ્રશ્નોમાંથી કોઈ પણ બેના મુદ્દાસર જવાબ લખો. (ચાર થી પાંચ લીટીમાં) [૪]
૧. ગઢડા પ્રથમ ૪૭ પ્રમાણે ભક્તિનિષ્ઠાવાળા ભક્તનાં લક્ષણ જણાવો.
 ૨. પંચાળા ૭માં જણાવેલ ભગવાનના સ્વરૂપને જાણવાની મહત્તા અને ભગવાનના નિશ્ચય વગર આવતી ખોટ જણાવો.
 ૩. ગઢડા પ્રથમ ૬૦ પ્રમાણે વાસના ટાળવાની શી વિગતિ છે ?
 ૪. પંચાળા ૩ પ્રમાણે માન-ઈર્ષાદિક અવગુણ ટાળ્યાનો ઉપાય લખો.
- પ્ર.૪ નીચે આપેલાં અવતરણોની પૂર્તિ કરો. [૮]
૧. જેમ ભૂંડાને યોગે ઉત્તમ થાય છે.
 ૨. જેની આવી સમજણ હોય વતે જ થાય છે એમ સમજે.
 ૩. પરમેશ્વરની વાતમાં જેવા ગુણ આવે છે.
- પ્ર.૫ નીચેના પ્રસંગોમાંથી કોઈ પણ બે પ્રસંગો અભ્યાસક્રમના વચનામૃતના સંદર્ભનું પ્રમાણ આપી સમજાવો. (ત્રણ થી ચાર લીટીમાં) [૪]
૧. જે સૂરજ સામી રજ નાંખે, તે ઊલટી આવી પડે આંખે.
 ૨. મહંતસ્વામી મહારાજ પાસે વીસ વીસ વર્ષના ભણેલા ગણેલા, પરદેશના યુવાનો સાધુ થાય છે.
 ૩. ભરતજીએ રાજ્ય છોડ્યું, પણ અંત સમયે હરણના બચ્ચામાં વાસના રહી ગઈ તો હરણનો અવતાર લેવો પડ્યો.
 ૪. અક્ષરધામની પ્રાપ્તિનું વરદાન પામેલો લાલો પાળો ગંગાજળિયા કૂવામાં ભૂત થયો.

વિભાગ - ૨ : ભગવાન સ્વામિનારાયણ જીવનચરિત્ર

ભાગ ૧ - છટ્ટી આવૃત્તિ, મે - ૨૦૧૩ અને ભાગ ૨ - છટ્ટી આવૃત્તિ, જૂન - ૨૦૧૨

- પ્ર.૬ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક વિષય ઉપર મુદ્દાસર નોંધ લખો. (ત્રીસેક લીટીમાં) [૧૨]
૧. નીલકંઠવર્ણના સ્વરૂપમાં મુમુક્ષુઓએ પિછાણેલું પરમાત્મતત્ત્વ (‘દિવ્ય વનવિચરણ’ના જ પ્રસંગો)
 ૨. ધર્મધુરાના ધારક સહજાનંદ સ્વામીનાં બાઈ હરિભક્તો (‘માણાવદરમાં ધર્મસભા’ થી ‘કચ્છનો સત્સંગ’ સુધીના જ પ્રસંગો)
 ૩. વનવિચરણમાં દેવોએ કરેલી નીલકંઠવર્ણની સેવા (‘પાછા અયોધ્યામાં અને ત્યાંથી ઉત્તર તરફ’ થી ‘દક્ષિણની યાત્રા’ સુધીના જ પ્રસંગો)
- પ્ર.૭ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ બે ઉપર ટૂંકનોંધ લખો. (દરેક ટૂંકનોંધમાં પાંચેક લીટીના બે પ્રસંગો લખવા) [૮]
૧. ‘વૃંદાવનમાં વિષ્ણુયાગ અને કૃષ્ણદર્શન’ સુધી ધર્મદેવને અસુરોએ આપેલો ત્રાસ (‘પ્રાગટ્યનો પૂર્વ ઇતિહાસ’ના જ પ્રસંગો)
 ૨. નીલકંઠવર્ણનો યોગ મોહનદાસને (‘નેપાળમાં’ના જ પ્રસંગો)
 ૩. નીલકંઠવર્ણએ જોયેલાં ધર્મનાં છિદ્રો (‘પૂર્વ બંગાળમાં’ના જ પ્રસંગો)
- પ્ર.૮ નીચે આપેલા પ્રસંગોમાંથી કોઈ પણ ત્રણ પ્રસંગ વર્ણવી મનન લખો. (પ્રસંગવર્ણન આઠેક લીટીમાં તથા મનન ચારેક લીટીમાં લખવું) [૧૨]
૧. ‘આ તો કૃષ્ણથી પણ મોટા છે’
 ૨. પુનઃ બદરીનાથમાં
 ૩. નામકરણવિધિ
 ૪. આપણે સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપીએ છીએ ?
 ૫. ધર્મનો જન્મ

- પ્ર.૯ નીચે આપેલાં પાત્રોમાંથી કોઈ પણ એક પાત્રના પ્રસંગો વર્ણવી વ્યક્તિત્વનું આલેખન કરો. [૮]
૧. રઘુનાથદાસ ('સમાધિ દ્વારા શ્રીહરિના ઐશ્વર્યનું દર્શન' થી 'રઘુનાથદાસ વિમુખ થાય છે' સુધીના જ પ્રસંગો)
 ૨. નરસિંહ મહેતા (પીપલાણા) ('સૌરાષ્ટ્રના ભાવભીના પ્રદેશમાં' થી 'રામ, લક્ષ્મણ, જાનકીની મૂર્તિઓ પધરાવવાનો નિષેધ' સુધીના જ પ્રસંગો)

વિભાગ - ૩ : ધાર્મિક વિધાનો અને ભાવનાઓ - આઠમી આવૃત્તિ, જૂન - ૨૦૧૮ અને સામાન્ય જ્ઞાન નિબંધ

- પ્ર.૧૦ નીચે આપેલા પ્રશ્નોના એક (સંપૂર્ણ) વાક્યમાં જવાબ લખો. [૫]
૧. પૂજા પછી તરત કરવાનું નિત્યકર્મ કયું છે ?
 ૨. સત્સંગ સભાથી જીવનમાં શાનાં પૃષ્ઠ ઉમેરાતાં જાય છે ?
 ૩. મનને શુદ્ધ રાખવાના ઉપાય માટે ઉપનિષદ શું કહે છે ?
 ૪. ગુરુની મૂર્તિની પૂજા શા માટે આવશ્યક છે ?
 ૫. પૂજા કરતી વખતે પૂર્વાભિમુખ બેસીને શા માટે પૂજા કરીએ છીએ ?
- પ્ર.૧૧ નીચે આપેલા પ્રશ્નોમાંથી કોઈ પણ એકનો મુદ્દાસર જવાબ લખો. (દસેક લીટીમાં) [૩]
૧. ઘરસભા એટલે શું ? ઘરસભાની વ્યાખ્યા શું છે ?
 ૨. આરતી વખતે ઘંટ, નગારું અને શંખનો નાદ શા માટે કરવામાં આવે છે ?
- પ્ર.૧૨ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક ઉપર ટૂંકનોંધ લખો. (પંદર થી વીસ લીટીમાં) [૬]
૧. મંત્ર એટલે શું ? મંત્રજાપ શા માટે ?
 ૨. આરતી એટલે શું ?
- પ્ર.૧૩ નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો. (ચાર થી પાંચ લીટીમાં) [૬]
૧. રાજસી આહારની વિગત લખો.
 ૨. બાળકને માતા-પિતાનો જ સહવાસ શા માટે ?
 ૩. ઘરમંદિરમાં નિત્યપૂજા કરી લઈએ તો ?
- પ્ર.૧૪ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક ઉપર નિબંધ લખો. [૧૫]
- (પાંત્રીસ થી ચાલીસ લીટીમાં)
૧. જીવતાં મુક્તિનો અહેસાસ (સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ : ઓગસ્ટ-૨૦૧૭, પા. નં. ૪-૭, ૪૭)
 ૨. અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શન : આત્મનિષ્ઠાનો અભિનવ અભિગમ
(સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ : જુલાઈ-૨૦૧૮, પા. નં. ૪-૭, ૪૬)
 ૩. સર્વ અવતારો પ્રત્યે આદર (સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ : સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૫, પા. નં. ૮-૧૧, ૪૨-૪૩)

■ અગત્યની જાહેરાત ■ તમામ પરીક્ષાર્થીઓ આપણી સંસ્થાની દર્શાવેલી website - link પરથી જૂનાં વર્ષોનાં પ્રશ્નપત્રો તથા મુખ્ય પરીક્ષાના જ ઉકેલપત્રો ડાઉનલોડ કરી શકશે તથા તેની પ્રિન્ટ પણ કાઢી શકશે. <http://www.baps.org/Satsang-Exams.aspx>

પરીક્ષાર્થી શ્રી,

સસ્નેહ જય શ્રી સ્વામિનારાયણ

સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા માર્ચ ૨૦૨૨ના નિબંધોની પૂર્વ તૈયારી માટે

નીચે જણાવેલ માર્ગદર્શન અને સૂચનો ધ્યાનમાં લેવા વિનંતી.

૧. નિબંધ એટલે કોઈ નિશ્ચિત વિષય ઉપર વ્યવસ્થિત, ચિંતનપૂર્વક અને મુદ્દાસરનું લખાણ. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષામાં પૂછાતા નિબંધો સામાન્ય જ્ઞાનના આધારે, પરીક્ષાર્થીના દૈનિક જીવનમાં સત્સંગના સદ્વાંચન અને કથા શ્રવણ અને મનન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનની કસોટી કરતા ૩૫ થી ૪૦ લીટીમાં લખવાના હોય છે.
૨. પરીક્ષાર્થીઓની માગણીને માન આપીને પ્રી-ટેસ્ટમાં પૂછાનાર નિબંધોના વિષયો અગાઉથી પરીક્ષાર્થીના એકાઉન્ટમાં અપલોડ કરવામાં આવ્યા છે.
૩. પ્રી-ટેસ્ટમાં જે તે પરીક્ષામાં પૂછાનાર નિબંધોના ત્રણે ત્રણ વિષયો આપવામાં આવ્યા છે. માર્ચ ૨૦૨૨ની ફાઈનલ પરીક્ષામાં આ ત્રણ વિષયોમાંથી કોઈપણ એક નિબંધ ચોક્કસપણે પુછાશે જ. માટે જો આપ આ ત્રણે ત્રણ વિષયો તૈયાર કરશો તો આપ ચોક્કસપણે એક નિબંધ મુખ્ય પરીક્ષામાં ખૂબ જ સારી રીતે લખી શકશો.
૪. આ નિબંધોનું સામાન્ય બંધારણ, લખાણ(મેટર) જૂના ‘સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ’માંથી લેવામાં આવે છે.
૫. અહીં આપેલા નિબંધોનું લખાણ કેવળ દિશા સૂચક છે. આ જ લખાણ ગોખીને પરીક્ષામાં લખવાની જરૂર નથી. આથી વિશેષ સારા મુદ્દાઓનું ચિંતન-મનન કરી આપની રીતે પૂર્વ તૈયારી કરીને લખી શકો છો.
૬. **ગુજરાતી માધ્યમ (ભાષા) સિવાયના પરીક્ષાર્થીઓ માટે :** આ નિબંધોનું મૂળ પ્રકાશન ગુજરાતી ભાષામાં જ હોવાથી તેનું શબ્દશઃ ભાષાંતર ન કરતાં, તેનો ભાવાર્થ સમજીને પરીક્ષાર્થીએ પોતાની રીતે સમજીને તૈયારી કરવાની રહેશે. પરીક્ષા કાર્યાલય હિન્દી ભાષામાં આ નિબંધોનું ભાષાંતર આપી નહિ શકે. તેથી ભાષાંતર કરવા અંગેનો પત્રવ્યવહાર કે ઈ-મેલ પણ પરીક્ષા કાર્યાલયને કરશો નહિ તેવી નમ્ર વિનંતી છે.
૭. ગુજરાતી ભાષા વાંચી, લખી કે બોલી ન શકતા હોય તેવા પરીક્ષાર્થીઓએ માતા-પિતા, વડીલો કે અન્ય સ્વજનો-સ્નેહીઓ પાસે વંચાવીને નિબંધનો ભાવાર્થ સમજી પોતાની રીતે, પોતાના શબ્દોમાં લખીને તૈયારી કરવાની રહેશે.
૮. One essay from the list of essays will be asked in the Final Examination of March-2022.

સત્સંગ પ્રાજ્ઞ ખંડ - ૧

નિબંધ - ૧

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ચિંતન - ૨૮

જીવતાં મુક્તિનો અહેસાસ અક્ષરપુરુષોત્તમમય બનવાનો આદેશ

■ સા ધુ ભ દ્રે શ દા સ (પદ્મજ્ઞાનાચાર્ય, પીએચ.ડી., ડી.લીટ)

કર્મનાં બંધન અનાદિકાળથી જીવને વળગ્યાં છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ તે બંધન ટાળી શકાય છે, મુક્તિ મેળવી શકાય છે. કર્મો કરીએ છતાં પણ તે કર્મોના પાશ ન વળગે ને બંધન ન થાય તે પ્રકારની જીવનશૈલી અપનાવી શકાય છે એ પણ પરમ સત્ય સિદ્ધાંત છે. વૈદિક શાસ્ત્રોમાં આ સિદ્ધાંત ખૂબ સ્પષ્ટપણે નિરૂપાયો છે. ભગવદ્ગીતા તેનું એક ઉદાહરણ છે.

જીવન અને મુક્તિ ક્યારેય ભેગાં ન રહી શકે એમ ઘણા માનતા હોય છે. જીવતાં પરમ મોક્ષ પામી ન જ શકાય, કારણ કે જીવન કર્મોથી ભરેલું હોય છે, કર્મો બંધનકારી હોય છે, એટલે જીવન પોતે જ એક બંધન છે. આથી જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી મુક્તિ હોઈ જ ન શકે તેવી દલીલનો તેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આથી જ બને એટલાં ઓછાં કર્મો કરવાં અને મુક્તિ માટે દેહ પડે તેની રાહ જોવી એમ પણ ઘણાં માનતા હોય છે. પરંતુ, આ બાબતમાં ગીતાનું વલણ અતિ સ્પષ્ટ છે. જીવનનો હેતુ જ મુક્તિ છે એ સાચું અને તે મુક્તિ જીવતાં જ અનુભવી શકાય તે પણ સાચું, પરંતુ તે માટે કર્મોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, કર્મો કરવાની કળા શીખવાની જરૂર છે તે વાત વારંવાર અને ભારપૂર્વક ગીતામાં સમજાવી છે. અર્જુન કર્મ કરવાની આ કળાનું મૂલ્ય સમજે અને જીવનમાં આત્મસાત્ કરે તે શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા છે. તેથી પાંચમાં અધ્યાયમાં કર્મો કરવાં છતાં કર્મપાશથી અલિપ્ત રહેવાની કરામત ખૂબ સ્પષ્ટતા સાથે વિસ્તારથી સમજાવી છે.

કર્મો કરે છતાં ન બંધાય

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

‘યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥’

ભાષાંતર: જિતેન્દ્રિય, મનને વશ કરનાર, વિશુદ્ધ આત્માવાળો, યોગથી યુક્ત એવો બ્રહ્મરૂપ ભક્ત કર્મ કરતો હોવા છતાં તેનાથી લેપાતો નથી. (ગીતા ૫/૭)

જીવન્મુક્તનાં આ લક્ષણો છે. જીવનમાં અમુક સિદ્ધાંતો આત્માસાત્ કરીને કર્મો કરે તો કર્મના પાશ ન લાગે એમ અહીં કહેવાયું છે. યોગયુક્તો એટલે પ્રત્યક્ષ પરમાત્માના સંબંધથી અને સ્વરૂપનિષ્ઠાથી યુક્ત. વિશુદ્ધાત્મા શબ્દ આત્માની પવિત્રતા સૂચવે છે. વિજિતાત્મા શબ્દથી મન પર વિજય મેળવવાની વાત છે. જિતેન્દ્રિય: શબ્દ આંખ, કાન, નાક વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા હાથ, પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોના સંયમને દર્શાવે છે અને સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા શબ્દ બ્રહ્મરૂપ થવાનો ઉપદેશ આપે છે. સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા એવા જે અક્ષરબ્રહ્મ, તે રૂપ એટલે કે અક્ષરરૂપ થયો છે આત્મા જેનો એમ આ શબ્દનો વ્યાકરણશાસ્ત્ર પ્રમાણે અર્થ થાય છે. કુર્વન્નપિ શબ્દ જીવનમાં કરાતાં કર્મોનો નિર્દેશ કરે છે. ન લિપ્યતે શબ્દથી પરિણામ દર્શાવ્યું છે.

અહીં યોગ કહેતાં ભગવાનના સ્વરૂપનો મહિમા તથા સંબંધ, ઈન્દ્રિય-અંતઃકરણનો સંયમ અને બ્રહ્મભાવને કર્મો સાથે ભેળવવા સૂચવ્યું છે. માયાના કાદવથી આત્મા ખરડાયેલો હોય ત્યાં સુધી ભગવાનના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય ન થાય. તે માટે

અહીં આત્માને પરિશુદ્ધ-પવિત્ર કરવાની વાત કરી. તે શુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણના સંયમથી થાય છે તેથી સંયમ પણ સમજાવ્યો. અને આ બધું જ બ્રહ્મરૂપ થવાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેથી બ્રહ્મરૂપ થવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

જેના જીવનમાં આ ગુણો હોય તેને કર્મનું બંધન લાગતું નથી. અહીં કુર્વન્નપિ એટલે કે કર્મ કરવાં છતાં પણ, એમ કહીને કર્મો કરતાં કરતાં જ કર્મબંધનથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે ખ્યાલ આવે છે.

ત્યારપછીના ત્રણ શ્લોકોમાં ફરી કર્મ કરે છતાં બંધન ન લાગે તે માટેની સમજણ આપી છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

‘નૈવ કિઞ્ચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પશ્યન્શૃણ્વન્સ્પૃશન્નિઘ્નન્નશનનાચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥

પ્રલપન્ વિસૃજન્ ગૃહ્ણન્નુન્મિષન્ નિમિષન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્ત ઇતિ ધારયન્ ॥

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥’

ભાષાંતરઃ તત્ત્વજ્ઞાની એવો યોગી જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, સૂંઘતો, જમતો, ચાલતો, ઊંઘતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો, આંખો ઉઘાડતો કે આંખો બંધ કરતો હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તી રહી છે એમ સમજીને હું કાંઈ જ કરતો નથી એમ માને છે અને કર્મોને અક્ષરબ્રહ્મમાં અર્પણ કરીને તેમજ આસક્તિ ત્યજીને કર્મો કરે છે, તે પાણીથી કમળની પાંખડીની જેમ પાપથી લેપાતો નથી. (ગીતા ૫/૮-૧૦)

નૈવ કિઞ્ચિત્કરોમીતિ ‘હું કાંઈ કરતો જ નથી’ એમ અહંકારત્યાગની અહીં વાત છે. ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તે ‘ઇન્દ્રિયો એના વિષયોમાં પ્રવર્તે છે’ એમ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોથી જુદો આત્મા છે એમ ધારવાની અહીં વાત છે. સઙ્ગં ત્યક્ત્વા એમ અહીં આસક્તિરહિત થવાની વાત છે. અને બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ એમ સકળ કર્મો અક્ષરબ્રહ્મમાં હોમવાની વાત છે.

અહીં બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ એટલે કે સકળ કર્મોને અક્ષરબ્રહ્મમાં હોમવાનો ઉપદેશ આપ્યો તેમાં એક વિશેષ સિદ્ધાંત સમાયો છે. ગીતામાં કર્મો બંધનકારી ન થાય તે માટે અને કર્મો પણ ભગવાનની પૂજારૂપ બની જાય તે માટે ‘મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્ય’ (ગીતા ૩/૩૦) ‘બધાં કર્મો મને સમર્પિત કરીને’ વગેરે વાક્યો દ્વારા ભગવાનમાં કર્મો સમર્પિત કરવાની વાત કરી છે અને ઉપર જણાવેલા શ્લોકમાં બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ (ગીતા ૫/૧૦) ‘અક્ષરબ્રહ્મમાં કર્મો સમર્પિત કરીને’ એમ કહ્યું. આમ ગીતામાં કર્મસમર્પણ કરવાનો ઉપદેશ કરવો હોય ત્યારે બે જ તત્ત્વોને કર્મો સમર્પણ કરવાની વાત છે, એક તો અક્ષર અને બીજા પુરુષોત્તમ. કાં તો પુરુષોત્તમને કર્મો સમર્પિત કરો, કાં તો અક્ષરબ્રહ્મને. અહીં બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ એ વાક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ અક્ષરબ્રહ્મ છે એવું ગીતાના જ આઠમાં અધ્યાયમાં આવેલ શ્રીકૃષ્ણનાં વચનોના આધારે નક્કી થાય છે. આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને ‘કિં તદ્ બ્રહ્મ’ ‘તે બ્રહ્મ એટલે શું?’ (ગીતા ૮/૧) એમ બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ પૂછ્યો છે. ત્યારે ‘અક્ષરં બ્રહ્મ’ ‘અક્ષર જ બ્રહ્મ છે’ (ગીતા ૮/૩) એમ શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો છે.

આમ ગીતા સામાન્ય જણાતાં કર્મોને પણ અક્ષરપુરુષોત્તમના દિવ્ય સંબંધથી કર્મયોગની ભૂમિકાએ પહોંચાડી શકાય છે તે સમજાવે છે.

હવે કોઈ, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે કર્મ ન કરે તો તેને કર્મનું બંધન થાય. પછી ભલેને તે કર્મો કરવામાં બધું ધ્યાન રાખે, સમયસર કરે, પદ્ધતિસર કરે, વ્યવસ્થિત કરે, કંટાળ્યા વગર કરે. કદાચ લોકોને તે કામ બરાબર લાગ્યું હોય, ગમ્યું પણ હોય, પોતાને પણ સંતોષ થયો હોય અને સારું કાર્ય કર્યાનો આનંદ પણ આવ્યો હોય, તો પણ, એ કર્મ બંધન કરે. લૌકિક કુશલતા ભર્યું કર્મ પણ અધ્યાત્મસંબંધ વગર બંધન જ કરે. અધ્યાત્મસંબંધ એટલે અક્ષરપુરુષોત્તમનો સંબંધ.

આ રીતે કર્મ કરે છતાં તે કર્મોનું બંધન કઈ રીતે વર્તે તો ન થાય તે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જણાવ્યું.

હવે કેટલાક શ્લોકોમાં આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે કર્મ કરનાર મનુષ્ય જીવતાં જ મુક્તિનો અહેસાસ કરે છે અને મૃત્યુ થતાં પણ ભગવાનના અક્ષરધામને પામે છે તે બાબતો વર્ણવી છે. તેનો વિશેષ વિચાર કરીએ તે પહેલાં મુક્તિ અંગે કેટલીક વિગતો જાણીએ.

મુક્તિ

‘છૂટવું’ એવો મુક્તિ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ લોકમાં થાય છે. અધ્યાત્મમાર્ગમાં મુક્તિ શબ્દ વિશિષ્ટ અર્થ ધરાવે છે. મુક્તિ કેવળ બંધનના દુઃખમાંથી છૂટવા માટે જ નથી હોતી, પરંતુ બંધનના દુઃખમાંથી છૂટીને પૂર્વે ક્યારેય નહીં અનુભવેલા આનંદને

અને અલૌકિક તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા હોય છે. હા, બંધનમાંથી છૂટવાનો પણ એક આનંદ હોય છે, પણ એ આનંદ પૂરતો નથી. બંધનને લીધે જે આનંદ અવરોધાઈ રહ્યો હતો, બંધનમાંથી છૂટતાં, આનંદના અવરોધો દૂર થતાં તે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ મુક્તિનાં બે પાસાં છે, એક તો છૂટવું અને બીજું પામવું.

મુક્તિને ઇચ્છે તેને મુમુક્ષુ કહેવામાં આવે છે. ગીતામાં અર્જુન મુમુક્ષુ છે. શ્રીકૃષ્ણ તેને જુદી જુદી રીતે મુક્તિનો સિદ્ધાંત સમજાવે છે.

મુક્તિની વ્યાખ્યા

સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિનો પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ કરી, માયાના ત્રણ ગુણથી પર થઈ, બ્રહ્મરૂપ થઈ પરબ્રહ્મની સ્વામિ-સેવકભાવે ઉપાસના-ભક્તિ કરવી તે મુક્તિનો તાત્ત્વિક અર્થ છે. ભગવદ્ગીતામાં આ અર્થ સુપેરે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે.

મુક્તિના બે પ્રકાર

મુક્તિ બે પ્રકારની છે. એક જીવન્મુક્તિ અને બીજી વિદેહમુક્તિ. બંને મુક્તિને ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે. ગીતામાં બંને પ્રકારની મુક્તિનું સચોટ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

જીવન્મુક્તિ

જીવન્મુક્તિ એટલે જીવતાં જ મુક્તિનો અહેસાસ! તત્ત્વજ્ઞાન એ ભાવિના ઉધારા નથી. રોકડું નાણું છે. જો કે મુક્તિનો સિદ્ધાંત તો દરેક ધર્મમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તેમાં જીવન્મુક્તિનો સ્વીકાર હિંદુધર્મની આગવી વિશેષતા છે. ભારતવર્ષનાં વૈદિક શાસ્ત્રો જીવન્મુક્તિનો સ્પષ્ટ ઉદ્ઘોષ કરે છે. ભગવદ્ગીતા તેમાંનું એક શાસ્ત્ર છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ પોતાના ઉપદેશોમાં વારંવાર જીવતાં જ મુક્તિનો અનુભવ કરવાની વાત ખૂબ ભારપૂર્વક ઘૂંટાવી છે.

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો

આ લોકમાં રહીને પણ મુક્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કરતા મનુષ્યોનાં લક્ષણો જણાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

‘યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિ મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥’

ભાષાંતરઃ જે મનુષ્યે ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને વશ કર્યા છે, જે મોક્ષપરાયણ છે, તેમ જ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ વિનાનો તથા મનનશીલ છે તે હંમેશા મુક્ત જ છે. (ગીતા ૫/૨૮)

‘સદા મુક્ત એવ સઃ’ ‘તે હંમેશા મુક્ત જ છે’ એમ કહીને દેહ પડ્યા પછી ભગવાનના ધામમાં જાય તો જ મુક્ત કહેવાય તેમ નથી, તે તો આ લોકમાં છે તોય મુક્ત જ છે એમ સમજાવ્યું છે.

આ જ સિદ્ધાંત ફરી સમજાવતાં કહે છે -

‘ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્ બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥’

ભાષાંતરઃ જેમનું મન સમભાવમાં સ્થિત છે તેમણે અહીં જ સંસારને જીતી લીધો છે, કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે માટે તેઓ અક્ષરબ્રહ્મમાં સ્થિતિવાળા છે. (ગીતા ૫/૧૮)

અહીં પણ ‘ઈહૈવ’ ‘અહીં જ’ એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે જીવતાં જ સંસારનાં બંધનોથી છૂટવાની વાત કરી છે.

જીવતાં જંગ જીતે તો જ જીવન સાર્થક થયું કહેવાય તે સમજાવતાં કહે છે -

‘શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ષરીર- વિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥’

ભાષાંતરઃ જે મનુષ્ય શરીરનો વિયોગ થાય તે પહેલાં, અહીં જ, કામ-ક્રોધમાંથી ઉત્પન્ન થતા વેગને સહન કરવા સમર્થ થાય છે, તે યોગી છે અને તે સુખી છે. (ગીતા ૫/૨૩)

આ શ્લોકમાં પણ ‘ઈહૈવ’ ‘અહીં જ’ અને ‘પ્રાક્ષરીરવિમોક્ષણાત્’ ‘શરીરનો વિયોગ થાય તે પહેલાં’ એ શબ્દો દ્વારા સાચા યોગીઓ જીવન દરમ્યાન જ કામક્રોધાદિ સ્વભાવો પર વિજય પ્રાપ્ત કરી પરમ સુખ ભોગવતા હોય છે એમ સમજાવ્યું છે.

હવે જે આ રીતે કામક્રોધાદિ સ્વભાવોને જીતી લે તેની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે -

‘કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥’

ભાષાંતર: કામ-કોધરહિત, ચિત્તને જીતેલા, ઈન્દ્રિયોને વશ કરનાર (તથા) પરમાત્માને જાણનાર ભક્તો માટે ચારે બાજુ બ્રહ્મનિર્વાણ છે. (ગીતા ૫/૨૬)

બ્રહ્મનિર્વાણ પામવું એટલે ભગવાનના અક્ષરધામમાં જવું. આ બ્રહ્મનિર્વાણ દેહ પડ્યા પછી જ પ્રાપ્ત થતું હોય છે. પરંતુ જે મનુષ્ય ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના ગુણોથી યુક્ત બને તો તેને આ લોકમાં જ અને આ દેહમાં જ અક્ષરધામનો અનુભવ થાય.

શ્રીજીમહારાજના ઉપદેશોમાં પણ જીવતાં જ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાની વાત જોવા મળે છે. જેમ કે શ્રીજીમહારાજે કહ્યું - ‘ભગવાન ને ભગવાનના ભક્ત રાજી થાય એવું કર્મ કરે તો આ ને આ દેહે પરમપદ પામ્યા જેવું સુખ ભોગવે.’ (વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૪૫), ‘જે ભગવાનના ચરણારવિંદને વિશે પોતાના મનને રાખે તેને મરીને ભગવાનના ધામમાં જવું એમ નથી, એ તો છતી દેહે ભગવાનના ધામને પામી રહ્યો છે.’ (વચનામૃત ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૭), ‘પોતાના જીવાત્માને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીર થકી પૃથક્ માને અને તેને વિશે અખંડ ભગવાન વિરાજમાન છે એમ જે સમજે, તો તે સંત થકી ભગવાન અથવા ભગવાનનું ધામ અણુમાત્ર છેટે નથી.’ (વચનામૃત સારંગપુર પ્રકરણ ૧૦) ઇત્યાદિ.

આમ મુક્તિ તો પામવાની જ છે, પરંતુ તેમાં દેહ પડે તેની રાહ જોવાની ન હોય તે વાત ગીતા અને વચનામૃત જેવા ગ્રંથોમાંથી સમજવા મળે છે.

જીવતાં મુક્તિનો ઉપાય - બ્રહ્મનો યોગ

ભગવત્સ્વરૂપની નિષ્ઠા, ઈન્દ્રિય-અંતઃકરણનો સંયમ, નિરભિમાનિતા, દેહ-આત્માનો વિવેક અને બ્રાહ્મી સ્થિતિ આ બધું ભેગું થાય ત્યારે કર્મો બંધન ન કરે અને જીવતાં જ પરમ સુખનો અનુભવ થાય એટલું કહીને ગીતા અટકી નથી ગઈ, ગીતા તે બધું પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય પણ બતાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે -

‘જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥’

ભાષાંતર: જેઓનું તે આત્માનું અજ્ઞાન જ્ઞાન વડે નષ્ટ કરી દેવાયું છે, તેઓનું તે જ્ઞાન પરમતત્ત્વને સૂર્યની જેમ પ્રકાશિત કરી દે છે. (ગીતા ૫/૧૬)

‘જ્ઞાનેન’ ‘જ્ઞાન વડે’ એમ કહીને અહીં જ્ઞાન શબ્દથી અક્ષરબ્રહ્મને યાદ કર્યા છે. ‘સત્યં જ્ઞાનમ્ અનન્તં બ્રહ્મ’ ‘અક્ષરબ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનંત છે’ (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨/૧), ‘પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ’ ‘અક્ષરબ્રહ્મ પ્રજ્ઞાનસ્વરૂપ છે’ (ઐતરેયોપનિષદ ૩) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અક્ષરબ્રહ્મને જ્ઞાન શબ્દથી દર્શાવ્યા છે.

અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુ અજ્ઞાન દૂર કરવાનું અને પરમાત્મ-સાક્ષાત્કારનું સાધન છે, તેમ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

શ્રીજીમહારાજે પણ વચનામૃતમાં આ પ્રકારની વાત કરી છે. ત્યાં કહ્યું કે ‘જે રીતે જ્ઞાને કરીને સ્થિતિ થાય છે તે કહીએ છીએ, તે જ્ઞાન કેવું છે તો પ્રકૃતિપુરુષથી પર છે અને જ્ઞાનને વિષે સ્થિતિ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિપુરુષ ને પ્રકૃતિપુરુષનું કાર્ય તે કાંઈ નજરમાં આવતું નથી.’ (વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ ૨૪) અહીં જ્ઞાનને વિષે સ્થિતિ એટલે સાક્ષાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુને વિષે સ્થિતિ. અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુને વિષે સ્થિર થાય એટલે ગુરુકૃપાથી મુમુક્ષુ પણ બ્રહ્મરૂપ થાય, બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે એમ અહીંનો ઉપદેશ છે.

વળી, આ જ વાત વધુ સ્પષ્ટતા સાથે ફરી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે - ‘સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમશ્નુતે’ ‘જે બ્રહ્મનો યોગ પ્રાપ્ત કરે છે, તે અક્ષય્ય સુખ પામે છે.’ (ગીતા ૫/૨૧) આ બ્રહ્મનો યોગ એટલે સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિનો યોગ. યોગ એટલે પ્રસંગ. મન, કર્મ અને વચનથી અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુનો પ્રસંગ કરે તેને બ્રહ્મયોગથી યુક્ત આત્મા કહેવાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બ્રહ્મનો યોગ એટલે સત્સંગ, સંતનો સમાગમ. આ રીતે યોગસાધના કરે, એટલે કે સત્સંગ કરે તો ભગવત્સ્વરૂપનો નિશ્ચય, પરાભક્તિ, દાસભાવ ઇત્યાદિ બ્રહ્મના ગુણો આત્મામાં પણ આવે, પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય. આવો બ્રહ્મયોગી આત્મા પરમાત્માનું અવિનાશી સુખ ભોગવ્યા કરે.

પરબ્રહ્મ સ્વામિનારાયણ ભગવાને આ વાત વચનામૃતમાં વારંવાર દઢાવી છે. જેમ કે તેમણે કહ્યું - ‘અતિ સાચે ભાવે કરીને સત્સંગ કરે તો તેને કોઈ જાતનો દોષ હૈયામાં રહે નહીં, અને દેહ છતાં જ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય.’ (વચનામૃત સારંગપુર પ્રકરણ ૯), ‘જ્યારે આવો સંત સમાગમ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે દેહ મૂકીને જેને પામવા હતા તે તો દેહ છતાં જ મળ્યા છે. માટે જેને પરમપદ કહીએ, મોક્ષ કહીએ તેને દેહ છતાં જ પામ્યો છે.’ (વચનામૃત ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૨) સાચે ભાવે સત્સંગ અને સંત

સમાગમ કરવો એટલે શુદ્ધ ભાવથી પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિમાં જોડાવું. ગીતામાં તે વાત બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા શબ્દથી કરી છે.

બ્રહ્મયોગીની જીવનશૈલી

આગળ કહ્યા પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુનો યોગ સાચા અર્થમાં સાધી સાચા અર્થમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેની જીવનશૈલીનું દર્શન કરાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

‘વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પણ્ડિતાઃ સમર્શિનઃ ॥’

ભાષાંતર: વિદ્યા અને વિનયથી સંપન્ન બ્રાહ્મણમાં તથા ગાય, હાથી, કૂતરા અને ચાંડાળમાં જ્ઞાનીઓ સમાન દૃષ્ટિવાળા જ હોય છે. (ગીતા ૫/૧૮)

જીવન્મુક્તનું આ સમાજદર્શન છે. સમર્શિન: એટલે સમાન દૃષ્ટિવાળા. પરમાત્મા દરેકમાં રહ્યા છે. પાત્રનું તારતમ્ય હોવાં છતાં, તે પાત્રોમાં રહેનાર પરમાત્મા તો એક જ છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ તે પરમાત્મા સામે જ હોય એટલે તેને લૌકિક ભાવો જોઈને ઊંચ-નીચ, સારું-ખરાબ એવા ભેદભાવ ન જાગે.

આ જ સમભાવ અહીં પ્રકારાન્તરથી પણ સમજાવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

‘ન પ્રહષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥’

ભાષાંતર: બ્રહ્મમાં સ્થિર, બ્રહ્મવેત્તા, સ્થિર બુદ્ધિવાળો અને મોહરહિત મનુષ્ય પ્રિયને પામીને આનંદિત થાય નહીં અને અપ્રિયને પામીને ઉદ્વેગ પામે નહીં. (ગીતા ૫/૨૦)

પ્રિય કે અપ્રિય જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધું જ પરમાત્માની ઈચ્છાથી જ થાય છે તેવી સમજણથી જન્મેલો આ સમભાવ છે. આવો સમભાવ બ્રહ્મમાં જે સ્થિર થાય કહેતાં બ્રહ્મરૂપ થાય તેને મળે તેમ આ શ્લોકનું હાર્દ છે.

આ રીતે જીવતાં મુક્તિના અનુભવીનું નિરૂપણ કરી હવે મુક્તિનો બીજો પ્રકાર સમજાવે છે.

વિદેહમુક્તિ

વિદેહમુક્તિ એટલે દેહ પડ્યા પછી પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી મુક્તિ.

આ મુક્તિ પામનાર ભક્તો બ્રહ્મરૂપ થઈ દેહ મૂકીને અર્ચિરાદિ માર્ગ દ્વારા અક્ષરધામને પામે છે અને ત્યાં બ્રાહ્મી તનુ પ્રાપ્ત કરી પરમાત્માની ઉપાસના કરતા પરબ્રહ્મનો પરમ આનંદ ભોગવતા રહે છે.

ભગવદ્ગીતામાં આ વિદેહમુક્તિને ‘બ્રહ્મનિર્વાણ’ શબ્દથી નિરૂપવામાં આવી છે. બ્રહ્મનિર્વાણને પામવું એટલે દેહ મૂકીને ભગવાનના અક્ષરધામમાં જવું.

પાંચમા અધ્યાયમાં વારંવાર બ્રહ્મનિર્વાણ શબ્દનો પ્રયોગ કરી વિદેહમુક્તિને સમજાવવામાં આવી છે. જેમ કે અહીં કહ્યું

-

‘યોઽન્તઃસુખોઽન્તરામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥’

ભાષાંતર: જે અંતરમાં સ્થિત પરમાત્માનું સુખ ભોગવનારો છે, અંતરમાં સ્થિત પરમાત્મામાં વિશ્રામ કરનારો છે તથા પોતાના આત્મામાં પરમાત્મસાક્ષાત્કારરૂપી જ્યોતિવાળો છે, તે બ્રહ્મરૂપ યોગી બ્રહ્મધામને પામે છે. (ગીતા ૭/૨૪,૨૫)

‘લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥’

ભાષાંતર: જેમના સંશયો છેદાઈ ગયા છે, જે ભગવાનમાં અચળભાવે સ્થિત છે, જે સઘળા જીવોના હિતમાં રત છે, એવા ઋષિઓ પાપરહિત થઈ બ્રહ્મધામને પામે છે. (ગીતા ૫/૨૫)

બીજા અધ્યાયમાં પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્યનાં લક્ષણોનો ઉપસંહાર કરતી વેળાએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બ્રહ્મનિર્વાણને કહેતાં વિદેહમુક્તિને યાદ કરે છે. ત્યાં કહ્યું -

‘एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥’

ભાષાંતર: ‘હે પાર્થ! આ (મેં જણાવેલ સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો) બ્રહ્મની સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિને પામીને કોઈ મનુષ્ય મોહ

પામતો નથી. અને વળી મૃત્યુ સમયે પણ આ સ્થિતિમાં રહીને બ્રહ્મનિર્વાણને એટલે કે અક્ષરધામને પામે છે.’ (ગીતા ૨/૭૨).

પરબ્રહ્મ સ્વામિનારાયણ ભગવાને પણ વિદેહમુક્તિને અનેક વખત નિરૂપી છે. તેમણે કહ્યું - ‘એવો જે એકાંતિક ભક્ત તે દેહનો ત્યાગ કરીને સર્વે માયાના ભાવથી મુક્ત થઈને, અર્થિમાર્ગે કરીને ભગવાનના અક્ષરધામને પામે છે.’ (વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ ૨૧) વગેરે.

ઉપસંહાર

આમ ગીતાના પાંચમા અધ્યાયમાં કર્મ કરવાની કળા, જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ જેવી અધ્યાત્મમાર્ગની અતિ ઉપયોગી બાબતો ઉપદેશવામાં આવી છે.

આપણે સૌ ભાગ્યશાળી છીએ કે અહીં જણાવેલ આધ્યાત્મિક બાબતોને આત્મસાત્ કરવા ગીતામાં જે બ્રહ્મના યોગથી યુક્ત થવાના કે પછી બ્રહ્મમાં સ્થિરતા પામવાના કે બ્રહ્મવિદ્ થવાના ઉપદેશો આપ્યા છે, તે બ્રહ્મનો યોગ સાક્ષાત્ ગુરુહરિરૂપે આપણને મળ્યો છે. આપણને ગુરુહરિ પ્રમુખ સ્વામી મહારાજનો યોગ થયો, આજે આપણને ગુરુહરિ મહંત સ્વામી મહારાજનો યોગ થયો એટલે ગીતામાં કહેલો ‘બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા’ શબ્દ આપણા માટે તો સાર્થક થઈ ગયો છે! આમ ગીતાના શબ્દો આપણા માટે જીવંત શબ્દો છે!

આવો, આપણે પણ સાચા અર્થમાં પ્રત્યક્ષ અક્ષરબ્રહ્મ મહંત સ્વામી મહારાજના યોગે પરમાત્મસ્વરૂપની નિષ્ઠા દૃઢ કરીએ, ‘કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે’ ‘કર્મો કરવાં છતાં બંધાય નહીં’ ના વરદાનને પામીએ, જીવતાં મુક્તિનો અહેસાસ કરીએ અને દેહ પડતાં અક્ષરધામને પામીએ. અસ્તુ. ♦

નિબંધ - ૨

અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શન પ્રસ્થાપિત કરે છે – આત્મનિષ્ઠાનો અભિનવ અભિગમ

■ મહામહોપાધ્યાય સાધુ ભદ્રેશદાસ

બ્રહ્મવિભાવનાધિક્યાત્ પરબ્રહ્મસુયોગતઃ ।

વિશિષ્ટા હ્યાત્મનિષ્ઠેયં હરિણા પ્રતિપાદિતા ॥

સહજાનંદ શ્રીહરિ દ્વારા પ્રતિપાદિત આત્મનિષ્ઠા વિશિષ્ટ છે, કારણ કે આ આત્મનિષ્ઠામાં કેવળ આત્માના વિચારથી પણ અધિક એવી અક્ષરબ્રહ્મની વિભાવના અને પરબ્રહ્મનો સંબંધ ઝળહળે છે.

(સ્વામિનારાયણ સિદ્ધાંત સુધા : શ્લોક ૪૦૧)

ભૂમિકા

આત્મનિષ્ઠા એટલે આત્મા વિષેની સમજણ, આત્મવિચાર.

હું કોણ છું ? કેવો છું ? કેટલું કરી શકું એમ છું ? કોણ મારી સાથે છે ? વગેરે બાબતો આ સમજણમાં સમાઈ જાય છે. આ સમજણ ભક્તિને સુરક્ષિત કરે છે, પુષ્ટ કરે છે અને આનંદદાયક કરે છે. પરબ્રહ્મ સ્વામિનારાયણ પ્રબોધિત અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શનમાં પ્રતિપાદિત આત્મનિષ્ઠા કે આત્મ-વિચારનો અભિગમ અન્ય દાર્શનિક સંપ્રદાયોની દૃષ્ટિએ તદ્દન અભિનવ છે. કારણ કે અહીં આત્મનિષ્ઠા કેવળ જીવાત્માના વિચાર કે સાક્ષાત્કાર સુધી સીમિત નથી રહેતી. આ આત્મનિષ્ઠામાં તો પરિશુદ્ધ આત્મામાં અક્ષરબ્રહ્મભાવનો વૈભવ પણ ભળે છે અને પુરુષોત્તમના સંબંધનો પ્રાણ પણ પુરાય છે. આ અંકમાં આ વિશિષ્ટ આત્મનિષ્ઠાનું ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે.

‘લિંડિયાવૃત્તિ’થી ‘વનરાજવૃત્તિ’ની યાત્રા

આત્મવિચાર ‘લિંડિયાવૃત્તિ’માંથી મુક્ત થઈ ‘વનરાજ-વૃત્તિ’ના પ્રદેશોમાં પહોંચવાની યાત્રા છે.

બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ એક બોધકથા કહેતા. એક વાર શિકાર કરવા ગયેલી સિંહણ વિચાણી. બચ્ચાને જન્મ આપી સિંહણ જતી રહી. ત્યાં બકરાંનું ટોળું હતું. સિંહણનું બચ્ચું બકરાંના ટોળા ભેગું રહેવા લાગ્યું. બકરાંને પાળનારે તેનું નામ ‘લિંડિયો’ પાડ્યું. લિંડિયો હવે બકરાં ભેગો જ રહે, ફરે, રમે, ખાય અને સુએ. બકરાંના સહવાસથી તે લિંડિયો પણ પોતાને બકરાં જ માનવા લાગ્યો. પોતાનું નામ ‘લિંડિયો’ છે એ પણ એને દઢ થઈ ગયું. તેની ક્રિયાઓ પણ બકરાં જેવી થઈ ગઈ. તેના માનસિક ભાવો પણ બકરાં જેવા થઈ ગયા. જ્યાં બકરાં ભય પામે ત્યાં લિંડિયો પણ ભય પામે. આમ, લિંડિયો પોતાનું સિંહપણું સાવ ભૂલી ગયો.

એક વાર એક સાચો વનરાજ સાવજ (સિંહ) આવ્યો. તેને જોઈ બધાં બકરાં ભયના માર્યાં ભાગ્યાં. તેની ભેગો આ લિંડિયો પણ ભાગ્યો. સાવજે બકરાંના ટોળામાં સિંહ જોયો. તેને આશ્ચર્ય થયું. સિંહે દોડીને બકરાંના ટોળામાં રહેલા લિંડિયાને પકડ્યો. લિંડિયો તો થરથર કાંપવા માંડ્યો. ત્યારે વનરાજ સિંહે કહ્યું : ‘અલ્યા, તું તો સિંહ છે. વનરાજ છે. આ બકરાંના ટોળામાં ક્યાંથી ભળી ગયો?’ ત્યારે લિંડિયાએ ગભરાતાં કહ્યું : ‘મારું નામ તો લિંડિયો છે, હું વનરાજ નથી, મને મારશો નહીં, છોડી દો.’

આ સાંભળી સાવજ કહે : ‘અલ્યા, આ બકરાં તો તારું ખાજ છે. તું આ ટોળાની જેમ કેમ ભય પામે છે? ચાલ મારી સાથે

નદીએ.’ એમ કહી સાવજ તેને નદીએ લઈ ગયો. પાણીમાં તેનું મોઢું દેખાડી બોલ્યો : ‘તારું મોઢું જો. અમારા જેવું તારું મોઢું છે. કેશવાળી જો, તારા પગ જો, નહોર જો. બધું અમારા જેવું છે. તું તો વનરાજ સિંહ છે.’

એમ સાવજે તે લિંડિયો થઈ બેઠેલા સિંહને પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાવ્યું અને કહ્યું : ‘હવે મારા જેવો હુંકાર કર. આ બધા બકરાં તો આપણી પ્રજા છે !!!’

લિંડિયાએ તેમ કયું. ત્રાડ પાડી. બકરાં ભાગી ગયાં. ‘હું તો વનરાજ સિંહ છું’ એમ તેને પોતાના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન સાચા સાવજના સમાગમથી થયું અને લિંડિયામાંથી વન ગજવતો વનરાજ સિંહ થઈ ગયો !

કેટલી રોચક, સચોટ, મર્મભેદી અને વિચારતા કરી મૂકે એવી છે આ કથા !

પોતે પોતાને જ ન જાણે ! કેવું આશ્ચર્યકારી અજ્ઞાન ! આ અજ્ઞાનને આપણે ‘લિંડિયાવૃત્તિ’ કહી શકીએ. ‘લિંડિયા-વૃત્તિ’ આજની આપણી સમસ્યા છે. પોતાના સ્વરૂપના સાચા જ્ઞાનને આપણે ‘વનરાજવૃત્તિ’ કહી શકીએ. ‘વનરાજવૃત્તિ’ આપણી સમસ્યાનું સમાધાન છે.

હું ત્રણ શરીરથી જુદો છું

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીર દેહધારી આત્માને વળગેલાં હોય છે. આ ત્રણેય શરીર માયાનું કાર્ય છે. નાશવંત છે. તેમાં સ્થૂળ દેહ એટલે જે દેખાય છે તે શરીર. તેનું વજન કરી શકાય, તેની ઊંચાઈ માપી શકાય, તેનો રંગ જોઈ શકાય. મન, ઈન્દ્રિયો વગેરે સૂક્ષ્મ શરીર છે. તેનો રંગ, ઊંચાઈ, પહોળાઈ કે વજન વગેરે જેમ સ્થૂળ દેહનું કરી શકાય છે, તેમ ન કરી શકાય.

અનાદિ કાળથી વળગેલી વાસના આપણું કારણ શરીર છે. અનાદિથી વળગેલું અજ્ઞાન તથા કામ, ક્રોધ તથા લોભ વગેરે સ્વભાવો પણ આપણું કારણ શરીર છે. આ ત્રણ શરીરમાં ત્રીજા કારણ શરીરનો પ્રભાવ વિશેષ છે.

આપણો આત્મા સિંહબાળ છે. માયાનાં ત્રણ શરીર બકરાંનું ટોળું છે. અક્ષરબ્રહ્મ સત્પુરુષ ગુરુહરિ ‘વનરાજ-વૃત્તિ’માં જીવનારા સાચા સાવજ છે. માયાનાં ત્રણ શરીરરૂપી બકરાંના ટોળાના સહવાસને લીધે આપણી અસલ ‘વનરાજ-વૃત્તિ’ દબાઈ ગઈ છે ને ‘લિંડિયાવૃત્તિ’ રાજ કરે છે. પ્રગટ ગુરુહરિ પોતે જ આપણા આત્માનું અસલ સ્વરૂપ ઓળખાવી ‘લિંડિયાવૃત્તિ’નો દેશનિકાલ કરી, ‘વનરાજવૃત્તિ’નો રાજ્યાભિષેક કરે છે.

બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ ઉપરોક્ત બોધકથા સંભળાવી ખૂબ ઓછા શબ્દોમાં તેનો સાર કાઢતાં કહેતા કે ‘આપણે આત્મા છીએ, પણ દેહભાવથી લિંડિયો થઈ ગયા છીએ. સત્પુરુષ આપણને આત્માનું સાચું ભાન કરાવે છે.’

આમ, આત્મવિચાર લિંડિયાવૃત્તિ’નાં બંધનોમાંથી ‘વનરાજવૃત્તિ’ના મુક્તપ્રદેશોમાં લઈ જતી કરામત છે.

ડગલાનું દૃષ્ટાંત

આત્મવિચારની સાધના કરીએ ત્યારે પોતાના આત્માને ઉપરોક્ત ત્રણેય શરીરથી અત્યંત ભિન્ન માનવું એમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે ખૂબ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે.

વિવિધ દૃષ્ટાંતો આપીને તેમણે દેહ-આત્માની ભિન્નતાને ઉજાગર કરી છે. તેમાંથી એક દૃષ્ટાંત છે ડગલાનું. ડગલો એટલે પહેરવાનું વસ્ત્ર. સ્વામિનારાયણ ભગવાન કહે છે :

- ‘જીવાત્માને વિષે દેહ તો કેવી રીતે વળગ્યો છે ? તો જેમ કોઈક પુરુષ હોય તેણે દરજીને ઘેર જઈને ડગલો સિવાડીને પહેર્યો, ત્યારે તે એમ માને જે, દરજી તે મારો બાપ છે ને દરજણ તે મારી મા છે, એમ જે માને તે મૂર્ખ કહેવાય... તે દેહને વિષે પોતાપણું માને અને તે દેહનાં મા-બાપને પોતાનાં મા-બાપ માને તે મૂર્ખ કહેવાય.’

(વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ જઝ)

આ જ સિદ્ધાંત ભગવદ્ગીતામાં સમજાવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે :

- ‘વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોપરાણિ । તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥’ (ગીતા ૨/૨૨)

‘જેમ મનુષ્ય જીર્ણ થઈ ગયેલાં વસ્ત્રોને ત્યજીને બીજાં નવાં વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે છે, તેમ દેહમાં રહેનારો આત્મા જીર્ણ શરીરોનો ત્યાગ કરી બીજાં નવાં શરીરોને પ્રાપ્ત કરે છે.’

રથ-રથીનું રૂપક – આત્માનું રથિનું વિલ્લિ

રથ-રથીના રૂપક દ્વારા ઉપનિષદમાં આત્મસ્વરૂપનું દેહ, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરેથી જુદાપણું સમજાવવામાં આવ્યું છે.

કઠોપનિષદમાં યમરાજ નચિકેતાને કહે છે :

- ‘આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ ।
બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥
ઈન્દ્રિયાણિ હયાનાહુર્વિષયાંસ્તેષુ ગોચરાન્ ।
આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં ભોક્તેત્યાહુર્મનીષિણઃ ॥

‘હે નચિકેતા ! આ શરીર રથ છે અને આત્મા તે રથનો માલિક - રથી છે. વળી, બુદ્ધિ આ શરીરરૂપી રથને ચલાવનાર સારથિ છે. મન તેની લગામ છે. ઈન્દ્રિયો તે રથને જોડેલા અશ્વો છે, અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ વગેરે જે વિષયો છે તે તેનો માર્ગ છે. આમ, આ આત્મા ઈન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરીને સર્વ ભોગોને ભોગવે છે, એમ તું જાણ.’ (કઠ ઉપનિષદ ૩/૩,૪)

આત્મા - ન જાયતે મ્રિયતે વા

ભગવદ્ગીતામાં પણ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ સુંદર રીતે આપી છે. સાંખ્યજ્ઞાનના નિરૂપણમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે :

- ‘ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥’

આ આત્મા કદી જન્મતો નથી કે મરતો નથી, અથવા પૂર્વે ન હતો ને ભવિષ્યમાં નહીં હોય એમ પણ નથી. આ આત્મા અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન છે અને શરીર હણાઈ જાય તોપણ તે હણાતો નથી. (ગીતા ૨/૨૦)

પોતાના આત્માનો વિચાર કેમ કરવો ? તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામિનારાયણ ભગવાને દેહ-આત્માના વિવેકને ખૂબ સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. તેમણે કહ્યું :

- ‘દેહ-આત્માની વિક્તિ (જુદાપણું) એક વાર ચોખી સમજાણી હોય તો પછી દેહ પોતાનું રૂપ મનાય જ નહીં. અને બાળ, યૌવન, વૃદ્ધ, સ્થૂળ, કૃશ, જીવવું, મરવું એ સર્વે દેહના ભાવ છે, તે આત્માને વિષે માનવા જ નહીં, અને અછેદ્ય, અભેદ્ય, અજર, અમર, જ્ઞાનરૂપ, સુખરૂપ, સત્તારૂપ એ જે સર્વે આત્માના ભાવ છે, તે કોઈ કાળે દેહને વિષે સમજવા જ નહી, એ ગુણ તો આત્માને વિષે સમજવો.’ (વચનામૃત સારંગપુર ૧૨)

આ રીતે આત્મનિષ્ઠામાં આત્મા ત્રણ દેહથી ભિન્ન છે, અજર છે, અમર છે, સુખરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ છે, દેહ-ઈન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણનો અધિષ્ઠાતા છે વગેરે સમજણો દ્વારા આત્માના મૂળભૂત સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકારની આત્મનિષ્ઠા ભગવાનના અખંડ ધારક સંતના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવાથી આપણા જીવનમાં દૃઢ થાય છે.

હવે, આત્મનિષ્ઠાની સાધનામાં કેવળ આત્મસ્વરૂપના વિચારથી પણ અધિક જે અનુસંધાન ભળે છે તે બાબત જાણીએ.

આત્મનિષ્ઠામાં અક્ષર-પુરુષોત્તમનો સંબંધ

પરબ્રહ્મ સ્વામિનારાયણ પ્રબોધિત ‘અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શન’માં આત્મનિષ્ઠા કેવળ આત્માના જ અનુસંધાન પૂરતી સીમિત નથી રહેતી. આ દર્શનમાં પ્રતિપાદિત આત્મનિષ્ઠામાં ત્રણ દેહથી પર એવા પરિશુદ્ધ આત્માને વિષે અક્ષર અને પુરુષોત્તમનો દિવ્ય સંબંધ પણ ભળે છે.

પોતાના આત્માને ત્રણ દેહથી પર જાણી, તેની અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એકતા સાધી, અક્ષરબ્રહ્મરૂપ એવા પોતાના આત્માને વિષે પુરુષોત્તમ નારાયણનું દર્શન થાય તેમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે જણાવેલી આત્મનિષ્ઠાનું લક્ષણ બને છે.

આવો વિશિષ્ટ આત્મવિચાર સ્વામિનારાયણ ભગવાને જ સૌ પ્રથમ વખત તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રકાશિત કર્યો. આથી આત્મવિચારની બાબતમાં પણ અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શન અન્ય અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત તથા દ્વૈત વગેરે દર્શનો કરતાં અતિ વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે તે જણાઈ આવે છે.

અહીં પ્રથમ આત્મનિષ્ઠામાં અક્ષરબ્રહ્મનું અનુસંધાન કઈ રીતે કરવામાં આવે છે તે જાણીએ.

આત્મનિષ્ઠામાં અક્ષરનો સંબંધ

‘હું અક્ષર છું, હું બ્રહ્મ છું’ એમ આત્મવિચારમાં પોતાના આત્માની અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એકતા કરવાનો ઉપદેશ ભગવાન સ્વામિનારાયણે તથા આપણા ગુણાતીત ગુરુઓએ વારંવાર કર્યો છે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- ‘હું તો આત્મા છું, બ્રહ્મ છું, તે મારે વિષે શુભ-અશુભ ક્રિયા લાગતી નથી, હું તો અસંગ છું.’

(વચનામૃત ગઢડા અંત્ય ૨૬)

- ‘જે ચંચળ હોય તે એમ વિચારે જે, ‘હું આત્મા છું, બ્રહ્મ છું, અલિંગ છું અને આકાશની પેઠે સ્થિર છું.’ (વચનામૃત લોયા ૮)
- ‘આપણે પોતાના સ્વરૂપને અક્ષર માનવું. તે ન મનાય તો પણ સ્થૂળ દેહને પોતાનું માનવું નહીં, ને મહારાજનો મત તો ત્રણેય દેહને ન માનવા ને અક્ષર માનવું.’

(સ્વામીની વાતો : ૧/૨૫૬)

આ વાક્યોમાં પોતાના આત્માનું બ્રહ્મરૂપે એટલે કે અક્ષરરૂપે અનુસંધાન કરવાનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત થયો છે.

અક્ષર સાથે એકતા સાધવી એટલે તે અક્ષરબ્રહ્મના દિવ્ય ગુણોને આત્મસાત્ કરવા. મનન દ્વારા બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિનો પ્રસંગ કરીએ તો તે દિવ્ય ગુણો આપણામાં આવે એમ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું વરદાન છે.

તે અક્ષરને જ તમારો આત્મા જાણો

ઉપનિષદો પણ ‘હું અક્ષર છું’ની સાધનાને સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે.

અંગિરા નામના મહર્ષિએ તેમના શિષ્ય શૌનકને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે ઉપદેશમાં ગુરુરૂપ અક્ષરબ્રહ્મનો અદ્ભુત મહિમા સમજાવ્યો છે. મંત્રના શબ્દો આ પ્રમાણે છે :

- ‘તદેતદ્ અક્ષરં બ્રહ્મ સ પ્રાણસ્તદ્ વાઙ્ મનઃ ।
તદેતત્ સત્યં તદ્ અમૃતં તદ્ વેદ્યં સોમ્ય વિદ્ધિ ॥
‘હે શૌનક ! અમૃતમય અને સત્યસ્વરૂપ એવા આ ગુરુરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ તો આપણા સૌના પ્રાણ છે, મન છે, કહેતાં આપણું સર્વસ્વ છે. આ વાત પરમ સત્ય છે. આથી તે અક્ષરબ્રહ્મને વીંધવા જોઈએ અર્થાત્ લક્ષ્ય બનાવી સિદ્ધ કરવા જોઈએ. માટે તું એ અક્ષરબ્રહ્મને લક્ષ્ય બનાવી સિદ્ધ કર.’ (મુંડક ઉપનિષદ ૨/૨/૨)
- ‘તમેવૈકં જાનથ આત્માનમ્ અન્યા વાયો વિમુચ્યથ’
‘તમે તે અક્ષરબ્રહ્મને જ તમારો આત્મા માનો. બીજી વાતો પડતી મૂકો.’ (મુંડક ઉપનિષદ ૨/૨/૫)
‘સત્પુરુષ મારો આત્મા છે’, ‘ગુણાતીત સત્પુરુષને વિષે આપોયું કરવું’ એ સિદ્ધાંત ગુણાતીત ગુરુપરંપરા દ્વારા વારંવાર આપણે દઢાવવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદો પણ તે જ સિદ્ધાંતને પુષ્ટ કરી આપે છે.
આ રીતે સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્મનિષ્ઠા કેવળ આત્માનો જ વિચાર નહીં રહેતાં, તેમાં અક્ષરબ્રહ્મની ભાવનાનું તેજ પુરાય છે, એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.
હવે આત્મનિષ્ઠામાં પુરુષોત્તમના સંબંધનો પ્રાણ પણ પુરાય છે, તે સમજીએ.

આત્મનિષ્ઠામાં પુરુષોત્તમનો સંબંધ

કોઈ પણ સાધના સાચી સાધના ત્યારે જ બને છે, જ્યારે તે આપણને પરમાત્મા સુધી પહોંચાડે. ‘હું અક્ષર છું’ એમ જે રીતે આત્મનિષ્ઠામાં અક્ષરબ્રહ્મનો સંબંધ છે, તે રીતે ‘પુરુષોત્તમ મારા આત્માને વિષે અખંડ રહ્યા છે’ એમ પુરુષોત્તમનો સંબંધ પણ આત્મનિષ્ઠાનો ભાગ છે, એમ અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શનનો સિદ્ધાંત છે.

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- ‘આત્મનિષ્ઠાવાળાનું તો એ લક્ષણ છે જે... એ વિચાર છે તે જ્યારે આ જીવ સંગાથે મળે છે, ત્યારે તે જીવના હૃદયને વિષે પ્રકાશ થાય છે અને પોતાના આત્માનું બ્રહ્મરૂપે દર્શન થાય છે ને તે બ્રહ્મને વિષે પરબ્રહ્મ જે નારાયણ તેનું પણ દર્શન થાય છે. અને તે દર્શનના કરનારાને એમ અનુભવ થાય છે જે, ‘હું આત્મા છું અને મારે વિષે જે પરમાત્મા છે તે અખંડ રહ્યા છે.’ અને એવી રીતની અખંડ સ્થિતિ રહે એ આત્મનિષ્ઠાની અતિ ઉત્તમ દશા છે.’ (વચનામૃત ગઢડા મધ્ય ૬૨)
- ‘દેહ-આત્માની વિક્તિ એક વાર ચોખી સમજાણી હોય તો પછી પાછી ભૂલાય નહીં.. ને દેહ પોતાનું રૂપ મનાય જ નહીં. એવો જે પરિપક્વ જ્ઞાની તેને તો આત્માનું જ અભિમાન દૃઢ રહે છે ને તે પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપ માને છે. અને તે બ્રહ્મને વિષે પરબ્રહ્મ જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તે અખંડ વિરાજમાન છે અને તે ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ એને અખંડ રહે છે.’ (વચનામૃત સારંગપુર ૧૨)
- ‘કથા કરે, કીર્તન કરે, વાતું કરે પણ આ દેહ હું નહીં એમ માને નહીં. માટે આઠે પહોર ભજન કરવું જે, હું દેહ નથી ને દેહમાં રહ્યો એવો જે હું, આત્મા છું, બ્રહ્મ છું, અક્ષર છું, ને મારે વિષે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ પ્રગટ પ્રમાણ અખંડ

રહ્યા છે.’ (સ્વામીની વાતો ૧/૩૪૧)

પરબ્રહ્મ સ્વામિનારાયણ તથા મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનાં આ વચનો છે. આત્મવિચારમાં પુરુષોત્તમ નારાયણના સંબંધનો પ્રાણ પુરાયેલો હોવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત અહીં પ્રતિપાદિત થયો છે.

આમ ‘હું અક્ષરરૂપ છું’ અને ‘મારે વિષે પુરુષોત્તમ અખંડ રહ્યા છે’ એમ અક્ષર અને પુરુષોત્તમના દિવ્ય સંબંધથી યુક્ત આત્મવિચારને જ અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શનમાં યથાર્થ આત્મનિષ્ઠા કહેવામાં આવે છે. આ આત્મનિષ્ઠા પારિભાષિક એટલે કે વિશેષ અર્થ ધરાવતી આત્મનિષ્ઠા છે. બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ આ વિશિષ્ટ આત્મનિષ્ઠાને ‘સબીજ આત્મનિષ્ઠા’ કહેતા.

આથી આ દર્શનમાં આત્મારૂપ જેવા શબ્દો કેવળ આત્માની સ્થિતિ પૂરતાં સીમિત નહીં રહેતાં બ્રહ્મરૂપ કે અક્ષરરૂપ જેવા શબ્દોથી કહેવાતી બ્રાહ્મીસ્થિતિના પર્યાય બની રહે છે. આવી આત્મનિષ્ઠા પરમાત્માની ઉપાસના અને ગુરુહરિની કૃપાદૃષ્ટિથી સિદ્ધ થાય છે.

આત્મવિચારનો મંત્ર

‘અક્ષરમ્ અહં પુરુષોત્તમદાસોસ્મિ’ મંત્ર આત્મવિચારનો ઉત્તમ મંત્ર છે. આ જ સાચી આત્મનિષ્ઠા છે. આપણા ગુરુહરિ પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ મહંત સ્વામી મહારાજે સ્વયં આપણને આ મંત્રની ભેટ આપી છે. એકાગ્ર ચિત્તે, સાચા ભાવથી, મહારાજ-સ્વામીના અલૌકિક પ્રતાપને સંભારીને અને પ્રગટ ગુરુહરિના અનુસંધાન સાથે જો આ મંત્ર રટવામાં આવે તો આત્મનિષ્ઠાની પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચી શકાય તેમ છે.

ઉપસંહાર

આ રીતે આત્મનિષ્ઠાના આ અભિનવ અભિગમમાં નીચેની બાબતો વિશેષ રીતે પ્રતિપાદિત થઈ છે.

પરબ્રહ્મ સ્વામિનારાયણ પ્રબોધિત અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શનમાં આત્મા, અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ — એમ ત્રણ તત્ત્વો આત્મવિચારમાં કે આત્મનિષ્ઠામાં સ્થાન ધરાવે છે.

આત્મનિષ્ઠામાં કેવળ પોતાના આત્માનો જ વિચાર નથી કરવાનો, પરંતુ પરિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરી, તેમાં અક્ષરબ્રહ્મનો ભાવ અને પુરુષોત્તમનો સંબંધ પણ ભેળવવાનો છે.

તેમાં આત્મા એટલે પોતાનો આત્મા સમજવો. અક્ષરબ્રહ્મ એટલે મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીથી આરંભી પ્રગટ ગુરુહરિ મહંત સ્વામી મહારાજ સુધીની ગુરુપરંપરા સમજવી. અને પુરુષોત્તમ એટલે સહજાનંદ શ્રીહરિ છે એમ સમજવું.

અક્ષરરૂપ એવા પોતાના આત્માને વિષે પુરુષોત્તમનું દર્શન કરાવે એવી આત્મનિષ્ઠાની આ વિશિષ્ટ પરિભાષા તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સ્વામિનારાયણ ભગવાનની અતિ અભિનવ ભેટ છે. આત્મવિચારનો આ પ્રકારનો અભિગમ અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત કે દ્વૈત જેવાં કોઈ દર્શનોમાં સ્વીકારાયો નથી. આથી, ઈતર દર્શનોની અપેક્ષાએ અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શનની ભિન્નતા સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

આપણે પરમ ભાગ્યશાળી છીએ કે આપણે અક્ષરને કે પછી પુરુષોત્તમને ક્યાંય શોધવા જવાના નથી. આપણે બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજને સેવ્યા છે. આજે આપણા ગુરુહરિ પરમ પૂજ્ય મહંત સ્વામી મહારાજ પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મ છે. તેઓ સમ્યક્ સ્વામિનારાયણ ભગવાનને દાસભાવે અખંડ ધારી રહ્યા છે અને સ્વામિનારાયણ ભગવાન તેમના દ્વારા પોતાનું દિવ્ય સુખ આપણને આપી રહ્યા છે, તેથી મહારાજ પણ આપણને તેઓ દ્વારા પ્રગટ મળ્યા છે. આમ, આપણા માટે તો આત્મવિચારની સાધના પણ કષ્ટપ્રદ, અધૂરી, ગૂઢ કે પરોક્ષ સાધના નથી, પરંતુ સુખપ્રદ, સહેલાઈથી કરી શકાય તેવી અને પ્રત્યક્ષ સાધના બની રહે છે. ♦

નિબંધ - ૩

સર્વોપરી નિષ્ઠા છતાં સૌનો આદર (સર્વ અવતારો પ્રત્યે આદર)

■ સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ

ત્યંતિક મુક્તિની સાધનામાં સૌ આશ્રિતોને પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં પોતાના સર્વોપરીપણાની અનન્ય નિષ્ઠા(વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૯, ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૩૮, અમદાવાદ પ્રકરણ ૭) અને પતિવ્રતાની ટેક (વચનામૃત લોયા પ્રકરણ ૧૧, ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૫, ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૧૬) રાખવાનો આદેશ આપ્યો છે. તેથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સૌ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ પ્રત્યે સર્વોપરીપણાની દૃઢ નિષ્ઠા અને પતિવ્રતાની ટેક રાખીને ભજન-ભક્તિ કરે છે, અને મુક્તિનો દિવ્ય આનંદ માણે છે.

પરંતુ આ સર્વોપરી નિષ્ઠાનો અતિશય આગ્રહ રાખવા છતાં, ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે ભગવાનના સર્વ અવતારો પ્રત્યે આદર રાખવાનું પણ સર્વે સત્સંગીઓને દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું છે.

સાધનાના આ હાર્દને સમજ્યા વગર કેટલાક શુદ્ધ ઉપાસનાના અતિરેકમાં અવતારોના ખંડનની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. તેના કારણે લોકોમાં એવો ભ્રમ ફેલાય છે કે ‘સ્વામિ- નારાયણવાળા બીજા અવતારોને માનતા નથી. એ સર્વેનું ખંડન કરે છે.’

હકીકતે બંને પક્ષે વિવેક અને સત્ય વાતને સમજવાનો અભાવ છે. ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે સર્વોપરી ઉપાસનાના બોધ સાથે, ક્યારેય કોઈ અવતારો કે દેવોનું ખંડન ન કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. એટલું જ નહીં, તેમને યોગ્ય આદર આપવાનો પણ આદેશ આપ્યો છે. (વચનામૃત ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૩૮) પરંતુ સાચી સમજણ અને વિવેકના અભાવે, ઉપાસનાના અતિરેકમાં એ મહત્ત્વનો આદેશ ચૂકી જાય છે.

અને ભગવાન સ્વામિનારાયણના જીવન-કાર્ય-ઉપદેશને સમજ્યા વિના કે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અર્કને પામ્યા વિના પૂર્વગ્રહ કે ગેરસમજથી પાયાહીન આક્ષેપો કરનાર લોકો પણ વિવેકભાન ભૂલે છે.

સાચી વસ્તુસ્થિતિ શી છે, તે સમજવાનો અહીં એક પ્રયાસ કરીએ.

દેવો-અવતારોની ટીકા ન કરવાનો આદેશ

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે કોઈ દેવ-દેવીઓ કે અવતારોની નિંદા-ટીકા કે ખંડન ન કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. શિક્ષાપત્રીમાં તેઓ કોઈ પણ દેવો, તીર્થો, બ્રાહ્મણો, પતિવ્રતા સ્ત્રી, સંતો અને વેદોની નિંદા ન કરવાનો અને ન સાંભળવાનો આદેશ આપતાં કહે છે :

દેવતાતીર્થવિપ્રાણાં સાધ્વીનાં ચ સતામપિ ।

વેદાનાં ચ ન કર્તવ્યા નિન્દા શ્રવ્યા ન ચ ક્વચિત્ ॥

(શિક્ષાપત્રી, ૨૧)

એટલું જ નહીં, પણ જે શાસ્ત્રોમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અવતારોનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કર્યું હોય, તેવાં શાસ્ત્રોને કદાપિ ન માનવાનો આદેશ પણ શિક્ષાપત્રીમાં આપ્યો છે :

કૃષ્ણકૃષ્ણાવતારાણાં ચ્વણ્ડનં યત્ર યુક્તિભિઃ ।

કૃતં સ્યાત્તાનિ શાસ્ત્રાણિ ન માન્યાનિ કદાચન ॥

(શિક્ષાપત્રી, ૨૮)

આ આજ્ઞા પ્રત્યેક આશ્રિતને રોજ યાદ રહે, અને એ બાબતે ક્યારેય ભૂલ ન થાય તેનું નિરંતર અનુસંધાન રહે, તે માટે ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે સૌને રોજ સંધ્યા-આરતી બાદ પ્રેમાનંદ સ્વામીની એક પ્રાર્થના ગાવાની આજ્ઞા કરી છે. જેમાં ‘નિંદત નહીં કોઈ દેવકું’

એ પંક્તિ સૌ રોજ બોલે છે. અહીં કોઈ દેવ, દેવી કે અવતારનું ખંડન ન કરવા માટેની કેટલી ચીવટ દર્શાવવામાં આવી છે!

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે કે તેમના અનુગામી ગુણાતીત ગુરુવર્યોએ ઉપાસનાની શુદ્ધ સમજણ પ્રવર્તાવી છે, પરંતુ અવતારો કે દેવોને આદર આપવામાં તેઓ ક્યારેય ઊણા ઊતર્યા નથી. કદાચ કોઈ અજ્ઞાનવશ બીજા દેવોનું ખંડન કરતું હોય તેની તેમને જાણ થાય તો ઠપકો આપીને તેમને અવશ્ય વારે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે બીજા દેવોની ટીકા ન કરવાનો માત્ર આદેશ નથી આપ્યો, પરંતુ તેમની સેવા-પૂજા-દર્શન કરવાનો પણ આદેશ આપ્યો છે. જેમ કે,

રસ્તામાં શિવાલય વગેરે દેવમંદિરો જોઈને તે તે દેવોને નમસ્કાર કરીને આદરપૂર્વક દર્શન કરવાં. (શિક્ષાપત્રી, ૨૩)

એકાદશી અને કૃષ્ણજન્મદિન તથા શિવરાત્રિનાં વ્રતો આદરપૂર્વક અને ઉત્સવ સહિત કરવાં. (શિક્ષાપત્રી, ૭૯)

દ્વારિકા વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરવી. (શિક્ષાપત્રી, ૮૩)

મારા આશ્રિતોએ વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, પાર્વતી અને સૂર્ય - આ પાંચ દેવોને પૂજ્યપણે માનવા. (શિક્ષાપત્રી, ૮૪)

ભાદરવા મહિનાની સુદ ચતુર્થીએ ગણેશજીની અને આસો વદ ચૌદશને દિવસે હનુમાનજીની પૂજા કરવી. (શિક્ષાપત્રી, ૧૨૭)

ઉપરોક્ત આદેશોનું ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના સમયથી લઈને આજ પર્યંત બી.એ.પી.એસ. સ્વામિનારાયણ સંસ્થામાં પાલન કરવામાં આવે છે. આજે પણ આ ગણેશચતુર્થી અને હનુમાન-જયંતીએ તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે. વામનજયંતી (ભાદરવા સુદ બારશ), નૃસિંહ જયંતી (વૈશાખ સુદ ચૌદશ) અને શિવરાત્રિને દિવસે સંતો-ભક્તો ઉપવાસ કરીને આ ઉત્સવો ઊજવે છે અને ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણની આજ્ઞા પાળીને તેમનો રાજીપો પ્રાપ્ત કરે છે.

તેમાંય વિશેષે કરીને દેવપોદી એકાદશી (અષાઢ સુદ એકાદશી), જળઝીલણી એકાદશી (ભાદરવા સુદ એકાદશી), દેવઊઠી એકાદશી (કારતક સુદ એકાદશી), શ્રીરામનવમી (ચૈત્ર સુદ નોમ) અને શ્રીકૃષ્ણ-જન્માષ્ટમી (શ્રાવણ વદ અષ્ટમી)ના દિવસે સંતોની સાથે સાથે ગૃહસ્થ ભક્તોને પણ નિર્જળ ઉપવાસ કરવાનો આદેશ બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજે આપ્યો છે. આ આદેશ પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજે અને પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજે પણ મોટી ઉંમર સુધી આ ઉપવાસ કર્યા છે અને સંતો-હરિભક્તો પાસે પણ આ ઉપવાસો કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે.

વળી, ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે દેવો-અવતારોની આદરપૂર્વક સેવા-પૂજા કરવાનો માત્ર આદેશ જ નથી આપ્યો, પરંતુ એ દેવોની પ્રતિષ્ઠા પણ પોતાનાં મંદિરોમાં સ્વહસ્તે કરી છે. જેમ કે,

અમદાવાદ અને ભુજમાં શ્રીનરનારાયણ દેવ, શ્રીરાધાકૃષ્ણ દેવ પધરાવ્યા. વરતાલમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવ, શ્રીરણછોડરાય, શ્રીરાધાકૃષ્ણ દેવ પધરાવ્યા. ધોલેરામાં શ્રીમદનમોહન દેવ પધરાવ્યા. જૂનાગઢમાં શ્રીરાધારમણ દેવ, શ્રીસિદ્ધેશ્વર મહાદેવ અને શ્રીરણછોડત્રિકમરાય પધરાવ્યા. ગઢડામાં શ્રીગોપીનાથ દેવ, શ્રીસૂર્યનારાયણ દેવ પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. વળી, આ દરેક મંદિરમાં શ્રીહનુમાનજી અને શ્રીગણપતિજીની મૂર્તિઓ પણ પધરાવી છે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે ઉપદેશી અને આચરેલી આ પ્રણાલિકાને અનુસરીને આજે પણ બી.એ.પી.એસ. સ્વામિનારાયણ સંસ્થાનાં મંદિરોમાં રાધાકૃષ્ણ, સીતારામ, લક્ષ્મીનારાયણ, શંકર- પાર્વતી, હનુમાનજી, ગણેશજી વગેરે મૂર્તિઓ પધરાવવામાં આવે છે, તેમની પણ સેવા-પૂજા-આરતી કરીને તેમને આદર આપવામાં આવે છે.

વળી, સંપ્રદાયના સંતો-ભક્તો, મંદિરોમાં અથવા પોતે જ્યાં હોય ત્યાં, સંધ્યા-આરતી સમયે આ ધૂન રોજ બોલે છે :

રામ કૃષ્ણ ગોવિંદ, જય જય ગોવિંદ,

હરે રામ ગોવિંદ, જય જય ગોવિંદ,

નારાયણ હરે, સ્વામિનારાયણ હરે...

જો રામકૃષ્ણાદિક અવતારો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને સદ્ભાવ ન હોય તો લાખો સત્સંગીઓ દરરોજ આ ધૂન શા માટે બોલે ?

વળી, આ સંસ્થાના પ્રત્યેક શિખરબદ્ધ મંદિરમાં દરરોજ સવારે મહાપૂજા થાય છે. તેમાં ધામ(અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી), ધામી(સહજાનંદ સ્વામી) અને અક્ષરમુક્તોની સાથે સાથે પૂર્વેના અવતારો અને દેવોની પણ પૂજા થાય છે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ ૩, ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૩૫ વગેરે વચનામૃતમાં રામકૃષ્ણાદિક અવતારોનાં લીલાચરિત્રો સાંભળવા-કહેવા ને સંભારી રાખવાનો આદેશ આપ્યો છે. તેઓની એ આજ્ઞા પ્રમાણે આજે પણ આ સંસ્થામાં શ્રીમદ્ભાગવત, ગીતા અને રામાયણ પર વ્યાખ્યાનો-પારાયણો થાય છે.

પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજની પ્રેરણા અને પુરુષાર્થથી બી.એ.પી.એસ. સંસ્થાએ ઊજવેલા ભવ્ય મહોત્સવોમાં ‘સ્વામિનારાયણ નગર’માં રચેલાં મંદિરો અને પ્રદર્શનો નિહાળીને વિશ્વભરના લાખો લોકોએ અનુભવ્યું છે કે આ સંસ્થામાં સર્વ ધર્મો, અવતારો અને દેવો પ્રતિ આદર, સદ્ભાવ અને મહિમા છે.

આ સંસ્થા દ્વારા તૈયાર થયેલાં ગાંધીનગર અને દિલ્હીમાં વિશ્વપ્રસિદ્ધ ‘સ્વામિનારાયણ અક્ષરધામ’ તથા દેશ-વિદેશનાં અનેક વિખ્યાત

‘બી.એ.પી.એસ. સ્વામિનારાયણ મંદિર’ નિહાળ્યા પછી કોઈને પણ આ હકીકત વિશે લેશમાત્ર શંકા રહે તેમ નથી.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના ઉપરોક્ત આદેશો, તેમજ તેઓના સમયથી લઈને આજ દિવસ સુધી સંપ્રદાયમાં ચાલી આવતી સાધના-સેવા-પૂજા-ભક્તિ-વ્રત-ઉત્સવોની આ બધી પ્રણાલીઓનો અભ્યાસ કર્યા પછી પણ કોઈ એમ કહેતું હોય કે ‘સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં બીજા દેવો-અવતારોની ટીકા-નિંદા-ઉપેક્ષા થાય છે’, તો એમના માટે વિશેષ કોઈ સ્પષ્ટતા કરવાની રહેતી નથી. એમના પૂર્વગ્રહના ઈલાજ માટે માત્ર પ્રાર્થના એક જ ઉપાય બાકી રહે છે.

ઇષ્ટદેવને વિશે સર્વોપરી નિષ્ઠાનો આગ્રહ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના આદેશ અનુસાર સર્વે દેવો-અવતારો પ્રતિ આદર અવશ્ય રાખવામાં આવે છે, પરંતુ પોતાના ઇષ્ટદેવને વિશે પતિવ્રતાની ભક્તિ સાથે સર્વોપરી નિષ્ઠાનો આગ્રહ પણ અનિવાર્ય છે, કારણ કે આપણી આત્મિક મુક્તિ માટે એ જ એકમાત્ર પરમ ઉપાય છે. ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે અનેક વચનામૃતો (વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ પદ, લોયા પ્રકરણ ૧૮, પંચાળા પ્રકરણ ૭, ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૮, ૧૩ અને ૧૪, અમદાવાદ પ્રકરણ ૭)માં તેની સ્પષ્ટતા કરી છે.

આ આદેશ મુજબ, ઇષ્ટદેવ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણને સર્વોપરી સમજવા માટે, તેમના ઉપદેશો તથા શાસ્ત્રોનાં વચનોને આધારે તેઓ અને અન્ય દેવો-અવતારોનાં જીવન, કાર્ય તથા સામર્થ્યની તુલના કરવામાં આવે તો તે કોઈ અપરાધ બની જતો નથી.

અવતારોમાં નાના કે મોટાપણું દર્શાવવું એ શાસ્ત્રોની પણ રીત છે. શ્રીમદ્ભાગવત અને મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ સિવાયના બીજા અવતારોને શ્રીકૃષ્ણ કરતાં ન્યૂન કહ્યા છે, અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અધિક કહ્યા છે; તથા શ્રીકૃષ્ણને પણ ભૂમાપુરુષના કે વિરાટ નારાયણના અંશાવતાર કહ્યા છે. મહાભારત અને વાસુદેવમાહાત્મ્યમાં વાસુદેવ ભગવાન કરતાં નરનારાયણને ન્યૂન કહ્યા છે.^૧ વળી, રામાયણમાં પણ શ્રીપરશુરામની તુલનામાં શ્રીરામને અધિક કહ્યા છે. શ્રીરામચંદ્રજી સમક્ષ શ્રીપરશુરામની શક્તિ ઝાંખી પડી ગઈ, સામર્થ્ય ઓસરી ગયું, આવું કહેવામાં વાલ્મીકિએ^૨ કે તુલસીદાસે^૩ કંઈ શ્રીપરશુરામનું ખંડન નથી કર્યું, પણ જે હકીકત છે તે કહી છે.

વ્યાસજીએ જે પુરાણમાં જે દેવની સર્વોપરી મહત્તા કહી છે, તે દેવને જ બીજા બધા દેવો-અવતારો નમતા હોય, ભજતા હોય તેવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

કબીરજીએ પણ સદ્ગુરુની મહત્તા સમજાવવા લખ્યું છે :

કોટિ કૃષ્ણ જોડે હાથ, કોટિ વિષ્ણુ નમે માથ,

કોટિ બ્રહ્મા કથે જ્ઞાન, કોટિ શંકર ધરે ધ્યાન;

સદ્ગુરુ ખેલે વસંત...

સદ્ગુરુની મહત્તા સમજાવવામાં કબીરે કરોડો કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, શંકર અને બ્રહ્માને સદ્ગુરુ આગળ નમાવ્યા છે, અર્થાત્ તેમણે કરોડો કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, શંકર અને બ્રહ્મા કરતાં પણ સદ્ગુરુ અધિક કહ્યા છે. આ પંક્તિ વાંચીને શું કોઈ એમ કહેશે કે કબીરે હિન્દુધર્મના સનાતન દેવો-અવતારોનું ખંડન કર્યું છે ?

ટૂંકમાં, તાત્પર્ય એટલું જ છે કે પોતાના ઇષ્ટદેવને કે ગુરુને સર્વોપરી સમજવા માટે અન્ય દેવો-અવતારોને ન્યૂન કહેવામાં તેમનું ખંડન થાય છે, એવું કહી ન શકાય.

અવતારો જુદા જુદા સમયે અને સ્થળે જુદા જુદા કાર્ય માટે જુદા જુદા થતા હોવાથી, પુરાણોમાં પ્રતિપાદિત અવતારોમાં રહેલ તારતમ્યને ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ પણ સ્વીકારે છે. વિવિધ અવતારોના તારતમ્યને સ્પષ્ટપણે સમજાવતાં તેઓ વચનામૃત લોયા પ્રકરણ ૧૪માં કહે છે : “ભગવાનના જે ઘણાક અવતાર થયા છે તેને એમ જાણીએ છીએ જે, એ સર્વે અવતાર નારાયણના છે, તોપણ તે અવતારમાં ઋષભદેવજી બહુ ગમે, તથા તેથી ઊતરતા કપિલજી તથા દત્તાત્રેય એ બે સરખા જણાય છે. અને એ ત્રણે અવતાર કરતાં કોટિ ઘણું શ્રીકૃષ્ણને વિશે અમારે હેત છે. અને એમ જાણીએ છીએ જે, ‘બીજા સર્વે અવતાર કરતાં આ અવતાર બહુ મોટો થયો ને બહુ સમર્થ છે... અને બીજા જે મત્સ્ય-કચ્છાદિક ભગવાનના અવતાર છે, પણ તેમાં અમારી અતિ રુચિ નથી.’”

આ ઉપરાંત વચનામૃત પંચાળા પ્રકરણ ૬, ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૩૮ અને ૬૪, વરતાલ પ્રકરણ ૧૮ વગેરેમાં ભાગવત વગેરે શાસ્ત્રોને આધારે શ્રીહરિ સમજાવે છે કે પૂર્વે થયેલા અન્ય અવતારો કરતાં શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર બહુ મોટો છે.

આ રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત અવતારોના તારતમ્યને આધારે અવતારોને ન્યૂન-અધિક કહે છે. આવું કહેવામાં કોઈ અવતારનું ખંડન કરવાનો આશય નથી.

એવી જ રીતે ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનું સર્વોપરીપણું સિદ્ધ કરવામાં, શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોને આધારે અવતાર-અવતારીનો ભેદ

૧. આ વિષે શાસ્ત્રોના સંદર્ભો સાથે વિસ્તૃત નિરૂપણ વચનામૃત રહસ્ય, ભાગ-૨માં ૧૦.૧૨ : ‘શાસ્ત્રોમાં અવતાર-અવતારી ભેદ’ એ મુદ્દાના નિરૂપણમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૨. વાલ્મીકિરામાયણ, બાલકાંડ : ૭૬/૧૧.

૩. તુલસીરામાયણ, બાલકાંડ : ૩૧૮,૩૨૦.

કલ્પો છે, તેમાં શાસ્ત્રોમાં જે વસ્તુસ્થિતિ છે, તેને જાણવા-સમજવાનો એક પ્રયત્નમાત્ર છે. તેમ છતાં જો કોઈ પૂર્વગ્રહથી આવું તુલનાત્મક નિરૂપણ વાંચે, તો તેને એવું લાગે કે આમાં અવતારોનું ખંડન કર્યું છે. પરંતુ શુદ્ધ મુમુક્ષુ હોય તેને સાચી વાત સમજાય કે શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો, પ્રસંગોને આધારે અવતારોને શ્રીહરિથી ન્યૂન કહેવામાં અવતારોને ઉતારી પાડવાનો કોઈ ઇરાદો નથી.

સો રૂપિયાની નોટ કરતાં હજાર રૂપિયાની નોટ વધુ કિંમતી છે એવું બોલવામાં શું સો રૂપિયાની નોટની ટીકા છે? ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી કરતાં ભારતના વડાપ્રધાન સત્તાની દૃષ્ટિએ મોટા છે એવું કહેવામાં શું ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીને ઉતારી પાડવામાં આવે છે? દીકરા કરતાં પિતાની ઉંમર મોટી છે એવું વાક્ય કહેવામાં શું દીકરાની નિંદા થાય છે? એવી જ રીતે પોતાની ઉપાસના વિષયક શુદ્ધ સમજણ રાખવામાં અન્ય અવતારો કે દેવતાઓનો કોઈ અપરાધ થતો નથી.

એક વખત ભોંયવાછરા દેવનો એક ભૂવો દ્વારકા ગયો. ત્યાં મંદિરમાં દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરીને કેફથી બોલી ઊઠ્યો, “મેરા ભોં વાછરે રણછોડજીને કીનો રૂપ દીનો વે!”

આ ‘ભોંયવાછરા’ કયા દેવ છે? એ વિશે કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે? છતાં તેના ઉપાસકને એવો કેફ હોય કે તેને સર્વોપરી માનીને તેની જ શક્તિથી બીજા દેવો-અવતારો કાર્ય કરે છે એવું માનતો હોય, તેમાં કોઈને વાંધો શા માટે હોવો જોઈએ?

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના શુદ્ધ ઉપાસનાના હૃદ્ગત અભિપ્રાયને યથાર્થપણે સમજનારા અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, શ્રીહરિએ જૂનાગઢમાં પધરાવેલા રાધારમણદેવ અને સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ પ્રત્યે અખૂટ આદર ધરાવતા હતા. છતાં, શ્રીહરિના સર્વોપરીપણાની અદ્ભુત વાતો કરીને હજારોના જીવમાં શ્રીહરિ વિશેની સર્વોપરી નિષ્ઠા દઢ કરાવી હતી.

સાધુતામાં શિરમોડ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન શ્રીહરિની પ્રત્યેક આજ્ઞાને અક્ષરશઃ પાળી છે. શ્રીહરિના કોઈ પણ વચનનો તેમણે લેશમાત્ર ભંગ થવા દીધો નથી. તો શું તેઓ, શ્રીહરિએ શિક્ષાપત્રીમાં કહેલ કોઈ દેવો-અવતારોનું ખંડન ન કરવાની આજ્ઞા ન પાળે? વળી, તેઓ તો સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ હતા. તેમની દૃષ્ટિએ તો સર્વત્ર પરબ્રહ્મ જ હોય, તો પછી એ અન્ય અવતારોનું ખંડન કેવી રીતે કરી શકે?

જો તેમના દિલમાં દેવો-અવતારો પ્રતિ આદર ન હોય, તો તેઓ રાધારમણદેવ, સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ, ગણપતિજી, હનુમાનજી વગેરેનાં દરરોજ દર્શન-સેવા-આરતી- પૂજા-થાળ- દંડવત કેવી રીતે કરી શકે? તેઓ જૂનાગઢ મંદિરમાં લગભગ ૪૦ વર્ષ મહંતપદે રહ્યા હોવાથી પોતે આ દેવોની સેવા-પૂજા કરી છે, અને અન્ય સંતો-ભક્તો પાસે કરાવી છે. જેના દિલમાં આ દેવો પ્રતિ આદર ન હોય તે જીવનના અંત સુધી ચાલીસ-ચાલીસ વર્ષ સુધી કેવી રીતે સેવા-પૂજા કરી-કરાવી શકે?

તેઓ પોતાનું ભયંકર અપમાન કરનારનું પણ વાંકું ન બોલતા હોય, તો પછી શ્રીહરિએ પધરાવેલા અને માન્ય કરેલા દેવો-અવતારોનું ખંડન કેવી રીતે કરી શકે?

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જીવનમાંથી આ વિવેક સૌએ શીખવાની આવશ્યકતા છે. સર્વોપરી નિષ્ઠા છતાં સર્વનો આદર ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જીવનમાં પડઘાતો હતો.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, ગોપાળાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી અને અન્ય પરમહંસો-સંતોની વાતોમાં કોઈક જગ્યાએ અવતારોની ન્યૂનતા જેવું જણાય છે, તેમાં અવતારોને ઉતારી પાડવાનો નહીં, પરંતુ શ્રીહરિની સર્વોપરી નિષ્ઠા દઢાવવાનો જ શુભ આશય છે. પરંતુ એમની સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક ઊંચાઈથી યોજનો દૂર હોવા છતાં કોઈક વ્યક્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના એ શબ્દોને પકડી લઈને, ઉપાસનાના મિથ્યા અભિમાનમાં અવતારોનું ખંડન કરવા લાગે, તો એને ભગવાન સ્વામિનારાયણના સિદ્ધાંતની ગમ જ નથી.

જો કોઈ ભક્ત સર્વોપરી-સિદ્ધાંતને સાચી રીતે સમજે, તો તે પોતાના જ ઇષ્ટદેવને સર્વત્ર જોતો હોય અથવા તો માનતો હોય, તે કોઈ જીવની પણ નિંદા ન કરી શકે, તો પછી દેવ-દેવી અવતારની ટીકા તો કરી જ કેવી રીતે શકે?

પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના એ શુદ્ધ ઉપાસનાના સિદ્ધાંતને યથાર્થપણે સમજ્યા છે, તો દેશ-પરદેશમાં જ્યાં જ્યાં તેઓ ગયા છે ત્યાં કોઈ પણ દેવ-દેવી કે અવતારોનાં મંદિરોમાં જઈને આદર થકી દર્શન કર્યા છે, અને હરિભક્તો પાસે આર્થિક રીતે સેવા પણ કરાવી છે. પ્રમુખસ્વામી મહારાજની નિષ્ઠલકં પવિત્રતા, સાધુતા તથા સર્વધર્મ પ્રતિ સદ્ભાવનાથી આકર્ષાઈને જે તે દેવ-દેવી કે અવતારોના ઉપાસકોએ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના શુભ હસ્તે જુદાં જુદાં દેવ-દેવીઓ કે અવતારોની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવી છે. સ્વામીશ્રીએ અનેક ગામોમાં મંદિરો રચીને તેમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી ઉપરાંત સીતારામ, રાધાકૃષ્ણ, હનુમાનજી, ગણેશજી, શિવ-પાર્વતી વગેરેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી છે.

અહીં એ સ્પષ્ટપણે સમજવું જોઈએ (અનુસંધાન પૃ. ૪૨ પર) (અનુસંધાન પૃ. ૧૧ પરથી) કે બીજા બધા દેવોને-અવતારોને આદર આપવા છતાં પોતાના ઇષ્ટદેવને વિશે પતિવ્રતાની ભક્તિ અને ટેક રાખવી, એ આત્મતિક મુક્તિની સાધનામાં અનિવાર્ય છે.

પતિવ્રતાની ભક્તિનો આદેશ

પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિને વિશે પતિવ્રતાની ટેક રાખવાથી કેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેના પુરાવા રૂપે અનેક પ્રસંગો શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સતી સાવિત્રીએ પતિવ્રતાપણાના બળે પોતાના મૃત્યુ પામેલા પતિ સત્યવાનને યમરાજા પાસેથી છોડાવીને સજીવન કર્યો.

અત્રિ ઋષિનાં પત્ની સતી અનસૂયાએ પતિવ્રતાપણાની પરીક્ષા કરવા આવેલા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને છ મહિનાના નાના બાળક બનાવી દીધા.

જો આ લોકના પુરુષ સાથે પતિવ્રતાપણે જોડાવાથી આટલી શક્તિ પ્રગટ થતી હોય, તો ભગવાનની પતિવ્રતાપણે ભક્તિ-ઉપાસના કરવામાં આવે તો ભક્તને કેવું અદ્ભુત બળ પ્રાપ્ત થાય? આવું બળ જ ભક્તને માયા તરવામાં સહાયરૂપ થઈ શકે છે.

તેથી જ તો ભગવાન સ્વામિનારાયણે અનેક વચનામૃતોમાં સૌ આશ્રિતોને ઈષ્ટદેવને વિશે પતિવ્રતાની ટેકથી ભક્તિ-ઉપાસના કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. વચનામૃત ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૧૬માં તેઓ કહે છે : ‘જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી હોય તેને પોતાનો પતિ કંગાલ હોય ને કુરૂપ હોય અથવા રોગી કે વૃદ્ધ હોય, તોપણ બીજા જે તાલેવર ને રૂપવાન ને યૌવનવાન પુરુષ તેને જોઈને લેશમાત્ર મનમાં ગુણ આવે નહીં... અને તે પતિવ્રતાને ઘેર કોઈક પડણા આવ્યા હોય, તો તેને અન્નજળ આપે તથા પોતાના પતિના જે સંબંધી પુરુષ તેને પણ અન્નજળ આપે, તે તો પતિના સંબંધી જાણીને આપે; પણ પોતાના પતિના જેવી બીજા પુરુષમાત્ર સંગાથે લેશમાત્ર પ્રીતિ ન હોય, અને પોતાના પતિના જેવો બીજા પુરુષનો ગુણ પણ ન આવે ને પોતાના પતિની મરજી પ્રમાણે જ વર્તે, એવી રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ સંગાથે દૃઢ ટેક છે. તેમ જ ભગવાનના ભક્તને પણ ભગવાન સંગાથે દૃઢ ટેક જોઈએ.... પોતાના ઈષ્ટદેવ જે ભગવાન તેના જે બીજા અવતાર હોય તે સંગાથે પણ પ્રીતિ થાય નહીં, કેવળ જે સ્વરૂપની પોતાને પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેને સંગાથે જ પ્રીતિ રહે ને તેની મરજી પ્રમાણે જ વર્તે; અને બીજાને જે કાંઈક માને તે તો તેના જાણીને માને...

જેમ હનુમાનજી શ્રીરઘુનાથજીના ભક્ત છે તે રામાવતાર પછી બીજા કેટલાક ભગવાનના અવતાર થયા છે, પણ હનુમાનજીને રામચંદ્રજીને વિશે જ પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ રહી છે. તે માટે હનુમાનજીની ભક્તિ તે પતિવ્રતાના જેવી છે. એવી રીતે જે ભગવાનના ભક્તની ટેક હોય તેની પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ કહેવાય, અને જેનું અંગ એવું ન હોય તો તેની વ્યભિચારિણીના જેવી ભક્તિ કહેવાય.’

ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં આ વચનો કેટલાં સ્પષ્ટ છે! કોઈ પત્ની એમ કહે કે મારે તો મારો પતિ અને અન્ય બધા જ પુરુષો સમાન છે, તો શું એ યોગ્ય છે? એવી જ રીતે કોઈ કહે કે મારે તો બધા દેવો-અવતારો સમાન છે, હું બધાની ભક્તિ-માળા, પૂજા-ઉપાસના-સેવા સમાન ભાવે કરું છું; તો તે કેવી રીતે યોગ્ય કહી શકાય? હકીકતમાં જોવા જઈએ તો આવું કહેનારા પ્રામાણિકપણે તો કોઈનેય માનતા નથી હોતા. આવી વ્યભિચારિણી જેવી ભક્તિનો કોઈ અર્થ પણ નથી, એવી ભક્તિથી ભવસાગર ન તરાય, એનાથી મોક્ષ ન થાય, અને એવી ભક્તિમાં કોઈ પ્રકારનું બળ પણ ન હોય; કારણ કે તેમાં કોઈને વિશે મન એકાગ્ર જ ન થાય, અને મન એકાગ્ર થયા વગર કંઈ પ્રાપ્ત પણ ન થાય એ હકીકત છે.

પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવા ભાવથી પોતાના પતિને વિશે જોડાયેલી હોય, તેવા ભાવથી અન્ય કોઈ પણ પુરુષ સાથે સંબંધ ન રાખે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે એ કોઈ બીજા પુરુષના અસ્તિત્વને સ્વીકારતી નથી. એ બીજા પુરુષોનાં અસ્તિત્વ અને મહત્ત્વને સ્વીકારે છે, એટલું જ નહીં, તેમની અન્નવસ્ત્રાદિકે કરીને સેવા પણ કરે છે; તેમ છતાં પોતાને જેવી ભાવના પોતાના પતિને વિશે છે એવી ભાવના અને પ્રીતિ કોઈને વિશે નથી. બીજાને જે કંઈ માને છે કે એની સેવા કરે છે, તે પણ પોતાના પતિના સંબંધે કરીને.

એ જ રીતે ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ વિશે પતિવ્રતાની ટેકથી જોડાયેલા સૌ ભક્તો બીજા કોઈ દેવ, દેવી કે અવતારોનાં અસ્તિત્વ અને મહત્ત્વને નકારતા નથી. પોતાના ઈષ્ટદેવના સંબંધે કરીને તેમને વિશે આદરભાવ છે, તેમનાં દર્શન, સેવા, પૂજા પણ કરે છે. પરંતુ પોતાના ઈષ્ટદેવને વિશે જેવી પતિવ્રતાની ભક્તિ હોય તેવી બીજા કોઈને વિશે ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે; અને જો હોય તો એમને હજુ ભક્તિ-ઉપાસનાની સાચી રીત હાથમાં આવી જ નથી, એવું કહી શકાય.

વળી, જે ઉપાસકો જેમને માનતા હોય તેમની જ મૂર્તિ પ્રધાનપણે તેમના મંદિરમાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. પોતાના ઈષ્ટદેવ સિવાય અન્ય મૂર્તિઓ ગૌણપણે હોય, તો તેમાં બીજા દેવોની ઉપેક્ષા નથી ગણાતી.

શ્રીરામચંદ્રજીના મંદિરમાં અંબા માતાની મૂર્તિ કે શિવલિંગ ન હોય, તો શું રામના ઉપાસકો એમની ઉપેક્ષા કરે છે એમ કહી શકાય? શિવાલયમાં સીતારામ, રાધાકૃષ્ણ કે ખોડિયાર માતાની મૂર્તિઓ ન હોય, તો શું મહાદેવજીના ઉપાસકો એમની અવગણના કરે છે એમ કહી શકાય? છેલ્લાં બસો વર્ષ દરમ્યાન ગુજરાતમાં સીતારામ, રાધાકૃષ્ણ, હનુમાનજી, ગણેશજી, અંબા માતા, ખોડિયાર માતા, ચામુંડાદેવી અને એવાં દેવ-દેવીઓનાં કેટલાં મંદિરો બંધાયાં છે, પણ એમાં ક્યાંય શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનની મૂર્તિ છે? આ દેવ-દેવીઓના ઉપાસકોના ઘરમાં શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનનો ફોટો પણ છે? તેથી શું શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનના આશ્રિતો એવું કહી શકે કે એ બધા શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનની ઉપેક્ષા-અવગણના-ટીકા કરે છે? આવું કહેનારની બુદ્ધિ કાચી કહેવાય.

એવી રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણના આશ્રિતો ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને ગુણાતીત પરંપરા સિવાય બીજાં દેવ-દેવીઓ અને અવતારોની છબીઓ ન રાખે, તેથી એવું ન કહી શકાય કે તેઓ હિન્દુ ધર્મના સનાતન દેવોની ઉપેક્ષા કરે છે. અને જો રાખે તો એવું પણ ન કહી શકાય કે તેમને શુદ્ધ ઉપાસનાની રીત આવડતી નથી.

આ પ્રમાણે સ્વામિનારાયણ ભગવાનના આશ્રિતોની ઉપાસના-ભક્તિની રીત સમજ્યા વગર જ લોકોને ગેરમાર્ગે દોરનારા લોકોને

શાસ્ત્રોની કશી ગતાગમ નથી. પૂર્વેના ભક્તોએ કેવી રીતે સાધના કરી છે તેનું પણ તેમને કશું જ ભાન નથી.

આજથી બસો વર્ષ પૂર્વે લાખો હરિભક્તો ભગવાન સ્વામિનારાયણ પ્રત્યે પતિવ્રતાની ભક્તિથી ખુમારીથી જોડાયેલા હતા. એ જ રીતે આજે પણ સર્વે પાકા સત્સંગી આવી જ દૃઢતાભરી અનન્ય નિષ્ઠાથી શ્રીહરિ અને પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજની સાથે જોડાયેલા છે. આ સર્વેના મનમાં એક જ ઈષ્ટદેવ અને એક જ ગુરુને વિશે નિષ્ઠા રાખવાની દૃઢ ગાંઠ બંધાયેલી છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આ ભક્તોને અન્ય દેવો-અવતારો પ્રત્યે ઉપેક્ષા અને અનાદર છે. પોતાના ઈષ્ટદેવને વિશે સર્વોપરી નિષ્ઠા અને પતિવ્રતાની ટેક રાખીને તેમની ભક્તિ-ઉપાસના કરવામાં અને સૌને આદર આપવામાં કોઈ પ્રકારનો ઉપાસના ભંગ થતો નથી, ઊલટું એ જ આત્યંતિક મુક્તિ માટેની સાચી શાસ્ત્રોક્ત સાધના-પદ્ધતિ છે.

આપણે પણ સર્વોપરી ઈષ્ટદેવ ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને તેમના અખંડ ધારક પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજ વિશે અનન્ય નિષ્ઠા અને પતિવ્રતાની ટેક દૃઢ કરીએ. ♦